

Identifying the Dimensions and Components of Educational Leadership in Published Works Based on Islamic Teachings: A Systematic Review¹

Yeganeh Hedayat-Khah² | Rezvan Hosseingholizadeh³ |
Hossein Afkhami Rouhani⁴ | Hadi El-Earr⁵

1. This paper is derived from the first author's MA thesis.
2. MA student in Educational Management, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. **Email:** hedayatkhahyeganeh@gmail.com
3. **Corresponding Author:** Associate Professor in Educational Management (administration) and Human Resource Development, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. **Email:** rhgholizadeh@um.ac.ir
4. Assistant Professor, Islamic Management Research Department, Research Center for Islamic Studies in the Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. **Email:** afkhami@um.ac.ir
5. Associate Teaching Professor, School of Management and Labor Relations, Rutgers University, New Jersey, USA. **Email:** he89@smlr.rutgers.edu

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Received: 15 May 2024 Revised: 07 June 2024 Accepted: 30 June 2024 Published: 08 September 2024 Keywords Islamic Leadership, Educational Management and Leadership, Islamic Teachings.	Objective: This study aims to identify key dimensions and components of educational leadership in published works grounded in Islamic teachings in educational management (administration) literature. Method: The research follows a qualitative approach, employing meta-synthesis through a systematic review. The research population includes all academic sources, including books, research and review papers, theses, and dissertations related to Islamic management and leadership, emphasizing educational management and leadership. After screening, 29 sources (23 studies, 5 theses, and one book) were analyzed. Qualitative content analysis was used to analyze the data. Results: The findings conceptualize educational leadership and management (administration) into six dimensions: ethical, managerial, leadership, professional development, biological, and personal characteristics of academic leaders and managers. These dimensions are categorized into 12 components and 64 key concepts. Conclusion: The results highlight the comprehensiveness of educational leadership dimensions based on Islamic teachings, encompassing broad knowledge and skills in organizational management and leadership, personal growth, and professional ethics. These dimensions and components provide a basis for developing professional competencies among educational managers and evaluating competency-based performance.

Cite this article

Hedayat-Khah, Y., Hosseingholizadeh, R., Afkhami Rouhani, H., & El-Earr, H. (2024). Identifying the Dimensions and Components of Educational Leadership in Published Works Based on Islamic Teachings: A Systematic Review. *Applied Issues in Islamic Education*, 9(3), 29-60.
<http://dx.doi.org/10.61186/qaiie.9.3.6>

© The Author(s). Publisher: Academy of Scientific Studies in Education.

وزارت آموزش و پرورش
سازمان پژوهش و
برنامه‌ریزی آموزشی

پژوهشکده تعلیم و تربیت

پژوهشکده
مطالعات آموزشی و پرورش

شناسایی ابعاد و مؤلفه‌های رهبری آموزشی در آثار منتشر شده مبتنی بر آموزه‌های اسلامی: مرور نظام‌مند^۱

یگانه هدایت‌خواه^۲ | رضوان حسینقلی‌زاده^۳ | حسین افخمی روحانی^۴ | هادی الفار^۵

۱. این مقاله مستخرج از پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشجو است.

۲. کارشناسی ارشد، مدیریت آموزشی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. hedayatkhahyeganeh@gmail.com

۳. نویسنده مسئول: دانشیار مدیریت آموزشی و توسعه منابع انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. rhgholizadeh@um.ac.ir

۴. استادیار گروه پژوهشی مدیریت اسلامی، پژوهشکده مطالعات اسلامی در علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. afkhami@um.ac.ir

۵. دانشیار آموزشی، دانشکده مدیریت و روابط کار، دانشگاه رانگز، نیوجرسی، ایالات متحده آمریکا. he89@smlr.rutgers.edu

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی دریافت: ۲۶ اردیبهشت ۱۴۰۳ بازنگری: ۱۸ خرداد ۱۴۰۳ پذیرش: ۱۰ تیر ۱۴۰۳ انتشار: ۱۸ شهریور ۱۴۰۳ کلیدواژه‌ها: رهبری اسلامی، مدیریت و رهبری آموزشی، آموزه‌های اسلامی.	هدف: در این پژوهش، در قلمرو ادبیات مدیریت آموزشی، مهم‌ترین ابعاد و مؤلفه‌های رهبری آموزشی در آثار منتشر شده مبتنی بر آموزه‌های اسلامی شناسایی شدند. روش: رویکرد پژوهش حاضر، کیفی و روش آن فراترکیب به شیوه مرور نظام‌مند است. جامعه پژوهش را تمامی منابع علمی اعم از کتب، مقالات علمی-پژوهشی و مروری، پایان‌نامه‌ها و رساله‌هایی که مرتبط با حوزه مدیریت و رهبری اسلامی با تأکید بر مدیریت و رهبری آموزشی تشکیل دادند که پس از غربال‌گری در نهایت تعداد بیست‌ونه منبع (بیست‌وسه پژوهش، پنج پایان‌نامه و یک کتاب) مورد تحلیل قرار گرفتند. به‌منظور تحلیل داده‌ها از روش تحلیل محتوای کیفی استفاده شد. یافته‌ها: نتایج حاصل از پژوهش حاکی از مفهوم شناسی مدیریت و رهبری آموزشی در شش بعد اخلاقی، مدیریتی، رهبری، توسعه حرفه‌ای، زیستی و ویژگی‌های فردی مدیران و راهبران آموزشی می‌باشد که بر اساس دوازده مقوله و شصت‌وچهار مفهوم کلیدی معرفی شدند. یافته‌های حاصل از پژوهش از حاکی از شناسایی شش بُعد اصلی ناظر به بعد اخلاقی، مدیریتی، رهبری، توسعه حرفه‌ای، زیستی، و ویژگی‌های فردی مدیران و راهبران آموزشی می‌باشد. نتیجه‌گیری: یافته‌های این پژوهش بر جامعیت ابعاد رهبری آموزشی با اتکاء به آموزه‌های اسلامی در مفهوم وسیع دانش و مهارت‌های مدیریت و رهبری سازمانی، رشد و توسعه فردی و اخلاق حرفه‌ای دلالت دارد. از این‌رو با اتکاء به این ابعاد و مؤلفه‌ها می‌توان برای توسعه شایستگی‌های حرفه‌ای مدیران آموزشی و ارزیابی عملکرد مبتنی بر شایستگی‌ها بهره‌برداری نمود.

هدایت‌خواه، یگانه، حسینقلی‌زاده، رضوان، افخمی روحانی، حسین، و الفار، هادی (۱۴۰۳). شناسایی ابعاد و مؤلفه‌های رهبری آموزشی در آثار منتشر شده مبتنی بر آموزه‌های اسلامی: مرور نظام‌مند. *مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی*، ۹ (۳)، ۶۰-۳۹.

<http://dx.doi.org/10.61186/qaiie.9.3.6>

© نویسندگان.

ناشر: پژوهشگاه مطالعات آموزش و پرورش.

مقدمه

آموزش و پرورش از گذشته در تداوم و حیات جوامع بشری نقشی اساسی ایفاء کرده است (علاقه‌بند، ۱۳۹۰) و در عصر حاضر مدارس به‌عنوان یک نظام اجتماعی حساس و مهم از جایگاه مهم و تأثیرگذاری برخوردارند (شریعتمداری، ۱۳۸۸). از طرفی اهمیت مدیریت اثربخش و جایگاه رهبری در سازمان‌های آموزشی کاملاً مورد تأیید قرار گرفته است تا جایی که مدیریت و رهبری از مهم‌ترین متغیرهای مؤثر در بازشناسی مدارس موفق از مدارس غیر موفق قلمداد می‌شود. بوش ضمن تأیید نقش مؤثر رهبری در سازمان‌های آموزشی طبقه‌بندی نه‌گانه‌ای از انواع الگوها رهبری در مدرسه ارائه کرده است که عبارت‌اند از: رهبری مشروط، رهبری مشارکتی، رهبری تحولی، رهبری میان فردی، رهبری تبادلی، رهبری مدیریتی، رهبری پست‌مدرن، رهبری اخلاقی و رهبری آموزشی (بوش و گلاور^۱، ۲۰۱۴). با نظر به این که تأسیس و توسعه مدیریت آموزشی به‌عنوان یک حوزه مطالعاتی در غرب روی داده، فرض‌های اساسی آن عمیقاً ریشه در فرهنگ و ارزش‌های آن جامعه دارد (آخوندی و دیگران، ۱۴۰۳). بلک و پرت^۲ (۲۰۰۰)، نظام ارزشی و فرهنگ جامعه را به‌خاک تشبیه می‌کنند که درخت در آن می‌روید و تمام ویژگی‌های جامعه را به‌نوعی تحت تأثیر فرهنگ جامعه می‌دانند؛ بدون در نظر گرفتن نظام ارزشی، مفروضات فرهنگی و باورهای یک جامعه نمی‌توان اعمال افراد جامعه را هماهنگ و رهبری کرد (به نقل از مشبکی و پورعزت، ۱۳۸۱). از این‌رو مدرسه به‌عنوان نهادی که رسماً از سوی جامعه موظف به جامعه‌پذیری و فرهنگ‌پذیری دانش‌آموزان است می‌بایست اهداف، عملکرد و وظایف خود را با توجه به ارزش‌ها، اعتقادات، آداب و رسوم و فرهنگ جامعه تعیین کند (علاقه‌بند، ۱۳۷۳).

بر این اساس انتظار می‌رود در مدارس کشورمان، به‌عنوان یک کشور اسلامی، الگوی رهبری در مدرسه به‌طور خاص متأثر از آموزه‌های دین مبین اسلام باشد، چراکه اسلام به‌واسطه کمال خود برای همه شئون مدیریت رهنمودهایی دارد که می‌تواند به‌عنوان اصول مدیریت به کار گرفته شوند (تقوی دامغانی، ۱۳۸۳). مروری بر تعاریف مدیریت و رهبری اسلامی نشان می‌دهد که تفاوت اصلی مدیریت و رهبری اسلامی با مدیریت و رهبری غیر اسلامی، در جهان‌بینی و فلسفه توحیدی آن است. به‌عبارت دیگر مدیریت اسلامی، مدیریت بر یک مجموعه را، در راستای مدیریت جهان خلقت می‌داند و بر این نکته تأکید می‌کند که کلیه اعمال و رفتار انسان‌ها یا مدیران علاوه‌بر انطباق با جهان‌بینی توحیدی، باید با اصول و اهداف جامعه اسلامی نیز تطبیق داشته باشد. هم‌چنین مطابقت مدیریت با موازین شرعی و اصول اعتقادی، کسب رضایت خدا به‌عنوان هدف نهایی مدیریت، خدمت به خلق، مستند بودن مدیریت اسلامی بر وحی الهی و منابع اسلامی از دیگر تفاوت‌های مدیریت اسلامی با مدیریت غیر اسلامی به شمار می‌روند چنان که پژوهش‌های صورت‌گرفته در زمینه رهبری و مدیریت اسلامی، مؤید این نکته است که مدیریت و رهبری اسلامی اشتراکات بسیاری با رهبری اخلاقی و رهبری خدمت‌گزار دارد (عزیزآبادی و دیگران، ۱۳۹۵؛ نجفی، ۱۳۹۶؛ رفیعی و دیگران، ۱۳۹۲؛ خرم‌منش، ۱۳۹۷؛ خلیق^۳، ۲۰۱۱).

با توجه به اغنای معارف دین الهی اسلام در حوزه مدیریت و رهبری، پژوهش‌گران بسیاری به استخراج ابعاد، مؤلفه‌ها و ویژگی‌های مدیریت اسلامی بر اساس منابع معتبر اسلامی از جمله قرآن کریم، نهج‌البلاغه، سیره معصومین علیهم‌السلام، روایات، احادیث و مفاتیح‌الحیات پرداخته‌اند. در این میان جهت‌گیری اصلی در پژوهش‌های صورت گرفته در حوزه مدیریت و رهبری اسلامی بر مدیریت و رهبری علوی است. اصول رهبری و مدیریت اسلامی در بسیاری از پژوهش‌ها از متون منصوب به امام علی علیه‌السلام به‌ویژه کتاب نهج‌البلاغه استخراج شده است (تدبیری، ۱۳۸۸؛ دهستانی، ۱۳۹۳؛ قانع و دیگران، ۱۳۹۰؛ نجفی، ۱۳۹۶؛ مرزوقی و دیگران، ۱۳۹۴؛ عزیزآبادی و دیگران، ۱۳۹۵؛ آقا پیروز، ۱۳۹۰؛ رستمی و دیگران، ۱۳۹۷؛ علائی، ۱۳۹۵).

مروری بر پژوهش‌های صورت گرفته در این زمینه نشان می‌دهد که هریک از پژوهش‌گران از ابعاد متفاوت به بررسی ابعاد، مؤلفه‌ها، شایستگی‌ها و ویژگی‌های مدیریت و رهبری آموزشی پرداخته‌اند. از این‌رو پژوهشی که ابعاد و مؤلفه‌های رهبری آموزشی از دید اسلام را به‌طور کامل و از تمام ابعاد موردبررسی قرار دهد، صورت نگرفته است. این خلاء در نظام آموزش و پرورش به‌عنوان مهم‌ترین نهاد تعلیم و تربیت رسمی عمومی که متولی فرآیند تعلیم و تربیت در همه ساحت‌های تعلیم و تربیت، قوام‌بخش فرهنگ عمومی و تعالی‌بخش جامعه اسلامی بر اساس نظام معیار اسلامی است (سند تحول بنیادین، ۱۳۹۰) از حساسیت بالاتری برخوردار است؛ چراکه رهبران آموزشی به‌عنوان رکن مهم مدارس در جامعه اسلامی نیازمند شناخت کامل ابعاد و مؤلفه‌های رهبری آموزشی در اسلام می‌باشند. از این‌رو هدف اصلی این پژوهش، شناسایی ابعاد و مؤلفه‌های رهبری و مدیریت آموزشی بر اساس آموزه‌های اسلامی است.

گستره مفهومی رهبری آموزشی^۱ و ابعاد چندگانه آن

در ادبیات مدیریت آموزشی و بر اساس یک تسلسل تاریخی، مفهوم مدیریت آموزشی اغلب با برچسب‌های مختلفی چون «مدیریت (اداره کردن) آموزشی»^۲ (۱۹۷۴-۱۹۴۴)، «مدیریت آموزشی»^۳ (۱۹۷۴-۱۹۸۸) و در حال حاضر «رهبری آموزشی»^۴ مفهوم‌سازی شده است (حسین‌قلی‌زاده، ۱۴۰۰). از نظر مفهومی، برخی پژوهش‌گران با تمایز بین دو مفهوم «مدیریت» و «رهبری»، مدیریت را به‌عنوان یک بُعد فنی و متناظر با ساختار و فرایندها و مفهوم رهبری را در ارتباط با بینش و ارزش‌ها تعریف کردند. هرچند برخی صاحب‌نظران، ایجاد دوگانگی بین آن‌چه مطلقاً «رهبری» نامیده می‌شود و آن‌چه به‌طور نسبی «مدیریت» تلقی می‌شود، یا به‌بیان دیگر، بین ارزش‌ها و اهداف از یک‌سو و روش‌ها و مهارت‌ها از سوی دیگر را فاجعه‌آمیز می‌دانند (بوش، ۲۰۰۸). بسیاری از پژوهش‌گران با یک رویکرد التقاطی به معرفی وجوه مختلف رهبری آموزشی با عنوان الگوهای رهبری آموزشی، رهبری تحولی، رهبری اخلاقی، رهبری مدیریتی^۵، رهبری میان فردی، رهبری پست‌مدرن و رهبری توزیعی پرداختند (حسین‌قلی‌زاده، به نقل از ۱۴۰۰ بوش، ۲۰۰۶)؛ بنابراین، مدیریت به‌عنوان یکی از ابعاد چندگانه منشور چندوجهی رهبری آموزشی تلقی می‌شود و به‌مثابه یک الگوی رفتاری بر تحقق اهداف سازمانی از طریق

1. Educational leadership
2. Educational Administration
3. Educational Management

4. Educational Leadership
5. managerial

تعریف ساختارها، نقش‌ها و وظایف سازمانی تمرکز می‌یابد (کوهساری، ۱۳۹۵ به نقل از کالدول^۱، ۱۹۹۲). در این پژوهش، با اتکاء به این تعریف مفهومی جامع از رهبری آموزشی و تلقی مدیریت به‌عنوان یکی از ابعاد اصلی آن، «رهبری آموزشی^۲» از منظر اسلام به‌عنوان یک مفهوم گسترده و چندوجهی تعریف و بعد مدیریتی به‌عنوان یکی از انواع الگوهای رهبری آموزشی با عنوان «رهبری مدیریتی یا فنی» قلمداد می‌شود.

رهبرگ آموزشی در پیوند با ارزش‌ها

نکته مهم و حائز اهمیت در تعریف رهبری آموزشی، تمرکز بر «ارزش‌ها» به‌عنوان قلب تپنده آن است که در ارتباط با سایر عناصر اصلی آن یعنی «نفوذ» و «بینش» ماهیت رهبری آموزشی را شکل می‌دهند (هالینگر، ۲۰۱۰). بیش‌تر تعاریف رهبری این فرضیه را تقویت می‌کنند که رهبری آموزشی شامل یک فرآیند نفوذ اجتماعی است که به‌موجب آن نفوذ عمدی یک فرد (گروه) بر افراد (گروه‌ها) دیگر برای ساختاردهی فعالیت‌ها و روابط در یک گروه یا سازمان اعمال می‌شود (یوکل^۳، ۲۰۰۴). بوش (۲۰۰۸) به سه جنبه کلیدی این تعریف اشاره دارد؛ اول این‌که، مفهوم اصلی نفوذ است تا اقتدار؛ هردو ابعاد قدرت هستند، اما اقتدار در سمت‌های رسمی مانند مدیر یا معلم قرار می‌گیرد، درحالی‌که نفوذ می‌تواند توسط هرکسی در مدرسه یا دانشکده اعمال شود. دوم، نفوذ روندی عمدی است برای دستیابی به اهداف خاص و سوم، نفوذ ممکن است توسط گروه‌ها و همچنین افراد اعمال شود (بوش و گلاور^۴، ۲۰۱۴). درمجموع، ارزش‌ها هم تفکر و هم رفتار رهبران را شکل می‌دهند و هم ابزار بالقوه مفیدی برای کار کردن با آن‌ها و تقویت فرهنگ یادگیری مدرسه به‌شمار می‌روند. تنوع فرهنگ‌های مختلف در مدارس اغلب به تعارض در ارزش‌ها منجر می‌شود. این امر توجه و احترام به ارزش‌ها را بیش از گذشته تقویت می‌کند (براون^۵، ۲۰۱۰). ارزش‌ها نقش به‌سزایی در قبال رهبری دارند؛ باورهای اساسی، رفتار و انتخاب‌های رهبران را تحت تأثیر قرار می‌دهند و به عبارتی ارزش‌ها بر شیوه استدلال، رفتارهای رهبران و به‌نوعی بر تمامی ابعاد رهبری تأثیر می‌گذارند (روسل^۶، ۲۰۰۱، کافا و پاشیاردیس^۷، ۲۰۱۹). بگلی^۸ (۲۰۰۶) نیز بر این باور است که ارزش‌ها به اعمال و رفتار مدیران مدارس شکل می‌دهد. چنان‌که به‌زعم سرژیوانی^۹ (۲۰۰۹) مدارس باید نظام ارزشی خود را ارزیابی کنند تا مؤثرتر باشند. تعاریف ارائه‌شده از ارزش‌ها بسیار متعددند؛ در این میان محققان مختلف ارزش‌ها را ادراکات، الگوها و انتخاب‌هایی در نظر می‌گیرند که رفتار فرد را هدایت و بر دیدگاه‌ها و تصمیمات آن‌ها تأثیر می‌گذارند (کلاخون^{۱۰}، ۱۹۵۱؛ اسکات^{۱۱}، ۱۹۵۶؛ هاجکینسون^{۱۲}، ۱۹۷۸؛ شوارتز^{۱۳}، ۲۰۱۶ به نقل از کافا و پاشیاردیس، ۲۰۲۰). بگلی (۲۰۰۳) در تعریف ارزش‌ها چنین بیان می‌دارد که ارزش‌ها مفاهیمی صریح یا ضمنی و متمایز از ویژگی‌های فردی هستند و مطلوب‌هایی که بر انتخاب حالت‌ها، ابزارها و اهداف رفتاری تأثیر می‌گذارند.

1. Caldwell
2. Educational Leadership
3. Yukl
4. Glover
5. Brown
6. Rossel
7. Kafa & Pashiardis

8. Begley
9. Sergiovani
10. Kulochon
11. Scatt
1. Hadjkinson
2. Shwartz

از دیدگاه اندیشمندان اسلامی، هر نظام ارزشی از یک‌پایه بینشی و نگرشی و یک‌پایه گرایشی ساخته می‌شود. از انضمام این دو، نظام ارزش‌ها به‌وجود می‌آید. ارزش، واسطه‌ای بین بینش و گرایش انسان با کنش اوست. منظور از بینش، بینش انسان نسبت به یک سلسله اعتقادات و واقعیات جهان هستی ازجمله شناخت خود است که به دنبال آن گرایش‌ها و میل‌هایی در انسان برانگیخته می‌شود (دهکردی و فروغی‌نیا، ۱۳۹۲). نظام ارزشی اسلام به لحاظ ماهیتی و جهت‌مندی الهی از سایر نظام‌های ارزشی متفاوت است. در نظام ارزشی اسلام بینش و نگرش الهی موجب شده تا ارزش‌هایی مانند توحید، امربه‌معروف و نهی از منکر، جهاد، علم‌اندوزی، انفاق، ازدواج، ایثار، توبه و استغفار در آن محور اساسی قرار گیرند (نوروزی و مرزوقی، ۱۳۸۲). از دیدگاه آیت‌الله مصباح یزدی، نظام ارزشی اسلام از شش ویژگی برخوردار است که به شرح زیر عبارت‌اند از:

۱) فراگیری و شمول: در اسلام برخلاف سایر مکاتب ارزش‌ها تمامی ابعاد زندگی فرد را تحت تأثیر خود قرار می‌دهد.

۲) ارتباط و انسجام: اسلام نوعی تفکر نظام‌مند دارد. از این‌رو برخلاف مکاتبی که شهوت، پول، منفعت و علم را ارزش می‌نامند درحالی‌که نوعی تضاد بین این تفکر وجود دارد؛ تمامی اجزای تشکیل‌دهنده نظام اسلامی از ارزش‌های منسجم و مرتبط برخوردارند.

۳) تبیین عقلایی: سومین ویژگی نظام ارزشی اسلام این است که قابل تبیین و استدلال است.

۴) تبیین لذت و سود نامحدود: نظام ارزشی اسلام اصل منفعت را می‌پذیرد، اما سود را اعم از مادی و معنوی می‌داند. سود و منفعت در منطق اسلام ابزار و وسیله‌ای برای رسیدن به هدف‌های بلندمدت و عالی است.

۵) حسن فعل و فاعلی: معمولاً در مکاتب اخلاقی، معیار قضاوت در مورد ارزش داشتن یا بی‌ارزش بودن یک رفتار، نفس عمل و نتایج آن است، بدون این‌که انتساب آن به فاعل و انگیزه و نیت فاعل مطرح باشد؛ اما از دیدگاه اسلام، تنها معیار ارزش، حسن فعلی نیست، بلکه باید حسن فاعلی نیز مدنظر قرار گیرد. در نظام ارزشی اسلام «نیت و عمل» مطرح است.

۶) مراتب ارزش‌ها: یکی از ویژگی‌های نظام ارزشی اسلام این است که ارزش‌ها دارای مراحل و مراتب هستند (به نقل از دهکردی و ملائی، ۱۳۸۸).

همان‌طور که ویژگی‌های نظام ارزشی اسلام نشان می‌دهد، ارزش‌ها در اسلام واقعی‌اند یعنی مطابق واقعیت‌اند؛ ضروری‌اند یعنی در پاسخ به نیازهای بیرونی و درونی شکل می‌گیرند که رفع این نیازها برای تداوم بشریت حیاتی است و بالاخره مطلق‌اند چون برآمده از فطرت انسان‌ها هستند (بختیاری و قاسم‌آقا، ۱۳۹۳). آنچه پرداختن به مدیریت و رهبری اسلامی را ضروری می‌سازد؛ از یک‌سو لحاظ ابعاد مدیریتی و از سویی دیگر تنوع دیدگاه‌های مرتبط با آن در جامعه و جود نظریه‌های گوناگون در زمینه مدیریت و رهبری اسلامی است (امیری، ۱۴۰۰). از نظر اسلام، هدایت و رهبری دارای اهمیت زیادی است. در اهمیت این موضوع همین بس که خداوند قرآن کریم را کتاب هدایت و راهنمایی می‌نامد: «این کتاب که تردیدی در آن نیست راهنمایی پرهیزکاران است.» (عبداللہی، ۱۳۹۴). نعمت رهبری در اسلام تنها نعمتی است

که خداوند به خاطر آن بر گردن انسان منت نهاده است؛ «لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِّنْ أَنفُسِهِمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَ يُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِن قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ» (آل عمران/۱۶۴). اسلام بنای هدایت انسان را بر اصلاح رفتار طبیعی انسان‌ها از طریق رفتار انسانی گذاشته است. بدین معنا که برای ایجاد تغییر در دیگران، رهبران از تأثیر رفتار و شخصیت خود بر آن‌ها استفاده می‌کنند و نه از زر و زور و تزویر (افجه‌ای، ۱۳۸۰). در قرآن و سایر متون اسلامی، مفهوم رهبری در رابطه با سه مفهوم اصلی «هدایت»، «ارشاد» و «امامت» تعریف شده است. هدایت ناظر به ارائه طریق یا نمودن راه است به گونه‌ای که پیماینده را در مسیر حرکت به سمت هدف معین بتواند راه را از بی‌راهه تمییز دهد و راه صحیح را که متضمن رشد و تعالی است از راه نادرست که دربرگیرنده فجور و نادرستی است بشناسد. از دیدگاه شهید مطهری ارشاد مترادف مفهوم رهبری است. لذا، قدرت رهبری همان قدرت بر هدایت و ارشاد است (عبداللهی، ۱۳۹۵ به نقل از فروزنده، ۱۳۸۶).

مروری بر تعاریف مدیریت و رهبری اسلامی نشان می‌دهد که تفاوت اصلی مدیریت و رهبری اسلامی با مدیریت و رهبری غیر اسلامی، در جهان‌بینی و فلسفه توحیدی آن است. به عبارت دیگر مدیریت اسلامی، مدیریت بر یک مجموعه، در راستای مدیریت جهان خلقت می‌داند و بر این نکته تأکید می‌کند که کلیه اعمال و رفتار انسان‌ها یا مدیران علاوه بر انطباق با جهان‌بینی توحیدی، باید با اصول و اهداف جامعه اسلامی نیز تطبیق داشته باشد. هم‌چنین مطابقت مدیریت با موازین شرعی و اصول اعتقادی، کسب رضایت خدا به عنوان هدف نهایی مدیریت، خدمت به خلق، مستند بودن مدیریت اسلامی بر وحی الهی و منابع اسلامی از دیگر تفاوت‌های مدیریت اسلامی با مدیریت غیر اسلامی به‌شمار می‌روند (عبداللهی، ۱۳۹۵؛ حمیدی‌زاده، ۱۳۷۷؛ عبداللهی، ۱۳۹۵ به نقل از مشرف جوادی، ۱۳۷۸؛ نبوی، ۱۳۸۰). از آن‌جاکه هر نظام مدیریتی با توجه به جهان‌بینی و مبنایی که در معرفت‌شناسی پذیرفته است، اصول، قواعد و هنجارهای اخلاقی خود را بر آن دیدگاه‌ها بنا می‌کند، مدیریت اسلامی مدیریت مأخوذ از مبانی و اصول مسلم اسلام است و منبع این اصول نیز طبعاً قرآن و سنت است (سجادی، ۱۳۸۸). از این‌رو در این منابع دینی تعاملات انسان برخلاف منابع غیردینی که تنها به روابط انسان با دیگران محدود شده است، به چهارگونه ارتباط با خدا، با خود، با طبیعت و با دیگران تقسیم شده است (بیات، ۱۳۹۲). علامه محمدتقی جعفری نیز ارتباطات انسان را در ابعاد چهارگانه رابطه انسان با خویش، رابطه انسان با خدا، رابطه انسان با جامعه و رابطه انسان با جهان هستی معرفی می‌کند (به نقل از حاتمی نعمتی، ۱۳۸۹). هم‌چنین به‌زعم شاملی (۱۳۸۷) در نظام آموزشی و پرورش نبوی، یکی از اهداف آماده‌سازی فراگیران و شهروندان، عدالت‌گرایی و برپاسازی عدالت اجتماعی است که پیش‌نیاز آن پرورش شخصیت فراگیران است. بر این اساس می‌توان سطوح مدیریت اسلامی را در چهار سطح: ۱. (رابطه فرد با خدا (هستی‌شناسی)؛ ۲. رابطه فرد با خودش (خودشناسی)؛ ۳. رابطه فرد با دیگران؛ و ۴. رابطه فرد با محیط طبیعت و بهره‌گیری از منابع آن بیان نمود. علاوه بر این، علامه مصباح یزدی (۱۳۹۷) رابطه فرد با خدا، رابطه فرد با خود و رابطه فرد با دیگران را در نظام اخلاقی اسلام تبیین و توصیف می‌کند (به نقل از تورانی، ملایی‌نژاد و حسین‌پور، ۱۳۹۹).

مرور نتایج پژوهش‌های انجام‌شده

مروری بر پژوهش‌های انجام‌شده حاکی از این است که گرچه پژوهش‌هایی با محوریت قرآن در رابطه با مدیریت اسلامی صورت گرفته است اما جهت‌گیری اصلی در پژوهش‌های صورت گرفته در حوزه مدیریت و رهبری اسلامی بر مدیریت و رهبری علوی است. اصول رهبری و مدیریت اسلامی در این پژوهش‌ها از متون منصوب به امام علی علیه‌السلام به‌ویژه کتاب نهج‌البلاغه استخراج‌شده است، که نشان از اغنای بی‌مثال این کتاب در معارف رهبری و مدیریت دارد (قانع و دیگران، ۱۳۹۷؛ تدبیری، ۱۳۸۸؛ دهستانی، ۱۳۹۳؛ مرزوقی و دیگران، ۱۳۹۴؛ عزیزآبادی و دیگران، ۱۳۹۵؛ آقا پیروز، ۱۳۹۰؛ نجفی، ۱۳۹۶؛ رحمدل و دیگران، ۱۳۹۹). در این میان عزیزآبادی و دیگران (۱۳۹۵)، نجفی (۱۳۹۶)، رفیعی و دیگران (۱۳۹۲)، رحمدل و دیگران (۱۳۰۰) و خرم‌منش (۱۳۹۷) به بُعد اخلاقی رهبری اسلامی تمرکز کرده و رهبری اسلامی را بر مبنای رهبری اخلاقی معرفی کرده‌اند. هم‌چنین خلیق (۲۰۱۶)، در بیان مؤلفه‌های رهبری اسلامی، آن را نزدیک‌ترین سبک به رهبری خدمت‌گزار بیان کرده است.

به‌طور کلی بر اساس پژوهش‌های صورت‌گرفته، برخی از ابعاد رهبری و مدیریت اسلامی شامل: بینشی - اعتقادی، منشی - اخلاقی، نگرشی و کنشی است. در تعریف دیگری نیز ابعاد رهبری و مدیریت اسلامی، فردی، میان فردی و سازمانی بیان‌شده است. هم‌چنین چندی از مؤلفه‌های اساسی آن شامل عدالت و انصاف، تمرکززدایی، تشویق و تنبیه مناسب، تدبیر، صبر، تقوا، تهذیب نفس، تقدم تربیت بر تعلیم، مشورت، رفتار صادقانه، امر به معروف و نهی از منکر، تفکر، پاسخ‌گویی عمومی و مصلحت‌اندیشی عمومی است (قانع و دیگران، ۱۳۹۷؛ مرزوقی و دیگران، ۱۳۹۴؛ دهستانی، ۱۳۹۳؛ افجه‌ای و دیگران، ۱۳۹۳؛ چکشیان و دیگران، ۱۳۹۷). گرچه مطالعات تطبیقی صورت گرفته در حوزه رهبری و مدیریت اسلامی مهر تأییدی بر جامعیت، همه‌جانبه بودن و توجه به رشد همه‌جانبه انسان می‌زند و هم‌چنین شواهد پژوهشی رابطه مستقیم بین مدیریت اسلامی و افزایش بهره‌وری سازمان را تأیید می‌کند (افجه‌ای و دیگران، ۱۳۹۳؛ علائی، ۱۳۹۵؛ بهارستان، ۱۳۸۱؛ احمدی، ۱۳۹۴)، اما شواهد موجود نشان‌گر این است که در حوزه رهبری و مدیریت اسلامی پژوهشی که نگاه جامعی نسبت به تمام ابعاد و مؤلفه رهبری آموزشی داشته باشد صورت نگرفته است. از این‌رو در پژوهش پیش رو سعی بر این است که ابعاد و مؤلفه‌های رهبری آموزشی بر اساس آموزه‌های اسلام از پژوهش‌های پیشین استخراج و جمع‌بندی شود.

روش پژوهش

در این پژوهش از روش پژوهش اسنادی^۱ از نوع فراترکیب کیفی استفاده شد. از آن‌جاکه پژوهش گر قصد داشت به‌صورت کیفی، بر روی مفاهیم و نتایج مورد استفاده در مطالعه‌های گذشته با شیوه کدگذاری متداول تمرکز کند، در این پژوهش از روش فراترکیب^۲ یا فرا سنتز استفاده شد. فراترکیب نوعی مطالعه کیفی است که اطلاعات و یافته‌های استخراج‌شده از مطالعات کیفی دیگر با موضوع مرتبط و مشابه را بررسی می‌کند. در نتیجه، نمونه مورد نظر برای فراترکیب، از مطالعات کیفی منتخب و بر اساس ارتباط

آن‌ها با پرسش پژوهش تشکیل می‌شود (سهرابی، اعظمی و یزدانی، ۱۳۹۰ به نقل از بنج و دی^۱، ۲۰۱۰). از آن‌جا که روش فرا ترکیب به پژوهشگر اجازه می‌دهد که با ترکیب نتایج پیشین، آن‌ها را از ابعاد مختلف و به صورت چندوجهی توصیف کند در گسترده‌گی اطلاعات حوزه پژوهش و تولید دانش نقش به‌سزایی دارد (اسچابرم^۲ و اُکلی^۳، ۲۰۱۰؛ کریپندورف^۴، ۱۳۹۷؛ صادقی فسایی و عرفان منش، ۱۳۹۴). بر این اساس در این پژوهش ضمن مرور و ترکیب نتایج به‌دست‌آمده از تحلیل محتوای اسناد مورد مطالعه، ابعاد و مؤلفه‌های رهبری آموزشی به استناد آموزه‌های اسلام، شناسایی شد. مراحل انجام فراترکیب براساس دیدگاه موهر، لیبراتی، تتزلاف و آلتمن (۲۰۰۹؛ شامل: ۱) انتخاب هدف، ۲) تعیین حیطه و معیارهایی شمولیت منابع اطلاعاتی، ۳) جست‌وجوی منابع، ۴) ارزیابی و انتخاب مطالعات مرتبط، ۵) استخراج داده‌ها، ۶) تحلیل و تفسیر نتایج، ۷) ارائه گزارش پژوهش.

گام اول: انتخاب هدف

به‌رغم اقبال قابل توجه پژوهش‌گران حوزه مدیریت سازمان از آموزه‌های اسلامی در تبیین اهداف، اصول و ارزش‌های مدیریت و رهبری اسلامی در سازمان، شواهد ناظر به مطالعاتی که به‌طور ویژه دلالت‌های مدیریت و رهبری آموزشی را بر مبنای منابع اسلامی مورد مطالعه قرار داده باشند، اندک و پراکنده به نظر می‌رسد. از این‌رو هدف اصلی این پژوهش، مرور نظام‌مند مطالعات انجام شده در این حوزه با الهام از آموزه‌های اسلامی است.

گام دوم: تعیین حیطه و معیارهاک شمولیت

به‌منظور انتخاب منابع موردنظر جهت تحلیل، با توجه به تعداد معدود مطالعات صورت گرفته، تمامی کتاب‌ها، مقالات علمی-پژوهشی و مروری، پایان‌نامه/رساله‌های دکتری منتشر شده به زبان فارسی و انگلیسی و بدون اعمال محدودیت زمانی در سال انتشار مورد جست‌وجو قرار گرفتند. هم‌چنین، غربال‌گری مطالعات برحسب موضوع با تمرکز بر مدیریت و رهبری اسلامی در قلمرو مدیریت و رهبری آموزشی در ضمن جست‌وجو مورد نظر قرار گرفت.

گام سوم: جست‌وجوی منابع و گردآوری داده‌ها

جست‌وجوی منابع موردنظر از طریق پایگاه‌های داخلی نظیر پرتال جامع علوم انسانی، پایگاه اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی، نورمگز، مگیران، ایرانداک، و در پایگاه‌های خارجی از جمله ProQuest, Emerald, web of Science, ERIC صورت گرفت. کلیدواژه‌های موردنظر برای جست‌وجو عبارت بودند از: «مدیریت آموزشی + اسلام»، «رهبری آموزشی + اسلام»، «رهبری اسلامی»، «رهبری اسلامی + مدرسه»، «مدیریت اسلامی»، «مدیریت اسلامی + مدرسه»، «رهبری مدرسه + اسلام»، «مدیر مدرسه + اسلام»، «رهبری مدرسه اسلامی»، «مدیریت اسلامی + سازمان آموزشی»، «رهبری اسلامی + سازمان آموزشی»، «اسلام + سازمان آموزشی» و «مدرسه اسلامی». علاوه براین، کلیدواژه‌های جست‌وجو شده در پایگاه‌های خارجی به انگلیسی به شرح زیر است:

"Islamic school leadership", "School leadership + Islam", "Educational administration and leadership + Islam", "Islamic school principal", "Administration and Management in Islamic School",

"School administrator + Islam", "School principal + Islam", "Education, Leadership and Islam", "Islamic Schools", "School leadership + religious", "Educational administration + religious", "Educational principal + religious", "School administrator + religious", "School principal + religious", "Education leadership + religious".

گام چهارم: ارزیابی کیفیت مطالعات شناسایی‌شده

پس از غربال منابع یافت شده، در نهایت تعداد ۲۱ مقاله علمی پژوهشی به زبان فارسی، ۵ پایان‌نامه، ۲ مقاله به زبان لاتین و ۱ کتاب به عنوان منابع پژوهش جهت تحلیل انتخاب شدند. جدول ۱ عنوان و نویسندگان منابع مورد نظر را نشان می‌دهد.

جدول ۱: معرفی فهرست منابع مورد مطالعه

ردیف	عنوان	نویسنده و سال	نوع منبع
۱	مدیریت مشارکتی در سازمان‌های آموزشی و مؤلفه‌های آن از دیدگاه اسلام	عباسی و رسولی، ۱۳۹۲	مقاله علمی
۲	مدیریت اسلامی در دانشگاه اسلامی مرجع در آمدی بر رهبری سازمانی آیت‌الله مهدوی کنی	جعفری هفتخوانی، ۱۳۹۵	مقاله علمی
۳	الگوی رهبری حکمت محور از منظر اسلام در سازمان‌های آموزشی	رحمانی و دیالمه، ۱۳۹۸	مقاله علمی
۴	بررسی ویژگی‌های مدیریت مدرسه با رویکرد اسلامی: ارائه ابزار سنجش معتبر و الگوی پیشنهادی	تورانی، ملایی نژاد و حسین پور، ۱۳۹۹	مقاله علمی
۵	ویژگی‌های مؤسسات آموزشی در رویکرد اسلامی	تدبیری، ۱۳۸۸	مقاله علمی
۶	ارائه الگوی رهبری خدمت‌گزار با رویکرد اسلامی در آموزش عالی (دانشگاه‌های استان ایلام)	کرمی، ۱۳۹۶	پایان‌نامه
۷	شایستگی‌های اخلاقی مدیران مدارس متوسطه اول و دوم شهر همدان از منظر اسلام (قرآن و نهج‌البلاغه)	واحدنژاد، ۱۳۹۶	پایان‌نامه
۸	بررسی اصول مدیریت آموزشی از دیدگاه مدیریت علوی با تأکید بر نهج‌البلاغه	معینی پناه، ۱۳۹۴	پایان‌نامه
۹	شناسایی کدهای اخلاقی رهبری آموزشی بر مبنای آموزه‌های نهج‌البلاغه	نجفی، ۱۳۹۶	پایان‌نامه
۱۰	شناسایی ویژگی‌ها و ابعاد مدارس اسلامی در ایران به همراه ارائه الگوی مطلوب مدرسه اسلامی	خادمی فرد، عباس پور و حسین‌زاده، ۱۳۹۴	مقاله علمی
۱۱	مدیریت آموزشی در نهج‌البلاغه	بختیاری، ۱۳۹۰	مقاله علمی
۱۲	تبیین اهداف برنامه درسی مدرسه شاد بر اساس آموزه‌های اسلام	دهقانی، دیالمه و خوش صفت، ۱۳۹۶	مقاله علمی
۱۳	جایگاه مدیریت آموزشی در اسلام	چینی‌فروش، ۱۳۷۲	مقاله علمی
۱۴	مدیریت مدرسه با رویکرد اسلامی: معرفی ابزار سنجش معتبر و ارائه مدل	تورانی، ملایی نژاد و حسین پور، ۱۴۰۰	کتاب
۱۵	شناسایی ویژگی‌های مدارس اسلامی ایران	خادمی فرد، ۱۳۹۱	پایان‌نامه
۱۶	چگونگی اسلامی‌سازی نظام مدارس دوره ابتدایی	پرنیان، ۱۳۹۴	مقاله علمی
۱۷	اسلامی‌سازی مدارس بر اساس «نظریه بازگشت به خود» استاد مظهری	کشتی‌آرای و سلطانی‌نژاد، ۱۳۹۳	مقاله علمی
۱۸	شناسایی مؤلفه‌های مدرسه شاد در نظام آموزش ابتدایی ایران بر مبنای فرهنگ ایرانی-اسلامی	بهرامیان و دیگران، ۱۳۹۹	مقاله علمی
۱۹	رهبری آموزشی: دیدگاه اسلامی	شاه، ۲۰۰۵	مقاله علمی
۲۰	مدیریت آموزشی در پرتو استانداردهای اسلامی	الکردم و القحطانی، ۲۰۱۶	مقاله علمی

ردیف	عنوان	نویسنده و سال	نوع منبع
۲۱	طراحی الگوی رهبری راهبردی اسلامی در سازمان: بر اساس تحلیل محتوای عهدنامه مالک اشتر	زارعی و دیگران ۱۳۹۶	مقاله علمی
۲۲	سیاست مدیریت عملکرد سازمان بر اساس آموزه‌های اسلامی	آقاپیروز، ۱۳۹۸	مقاله علمی
۲۳	طراحی و تدوین الگوی شناخت موانع تحقق مدیریت اسلامی در سازمان‌ها	معصومی مهر و دیگران، ۱۳۸۹	مقاله علمی
۲۴	نگاهی به جایگاه و نقش رهبری سازمانی اسلامی در الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت	بانشی، ۱۳۹۰	مقاله علمی
۲۵	شناسایی و رتبه‌بندی مؤلفه‌های رهبری اثربخش در سازمان‌های فرهنگی هنری با رویکرد اسلامی ایرانی و با استفاده از روش دلفی فازی	چکشیان، سپهوند، اسماعیلی و نظریوری، ۱۳۹۷	مقاله علمی
۲۶	مبانی فکری نظریه رهبری سازمانی با رویکرد اسلامی	بانشی، خسروپناه و امیری، ۱۳۹۳	مقاله علمی
۲۷	طراحی الگوی رهبری سازمانی با استفاده از آموزه‌های نهج‌البلاغه	ریاحی، صغری و شاملی، ۱۳۹۶	مقاله علمی
۲۸	تدوین و اعتباریابی الگوی رهبری معنوی اسلامی در سازمان از منظر نهج‌البلاغه	مرزوقی، ترک‌زاده و پیروی‌نژاد، ۱۳۹۴	مقاله علمی
۲۹	طراحی الگوی جامع رهبری اثر بخش سازمانی با رویکرد الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت	افجه ای، خسروپناه و بانشی، ۱۳۹۳	مقاله علمی

گام پنجم: استخراج داده‌ها

پس از جست‌وجو و غربال‌گری مطالعات مرتبط شناسایی‌شده، محتوای هر یک از منابع برحسب، عنوان، هدف یا پرسش‌های پژوهش، روش پژوهش، جامعه آماری و نمونه مورد مطالعه، ابزار گردآوری داده، اعتباریابی نتایج، و یافته‌های پژوهش در یک فایل اکسل استخراج شدند و مورد تحلیل قرار گرفتند.

گام ششم: روش تحلیل داده‌ها

جهت تحلیل منابع منتخب، از روش تحلیل محتوای کیفی - کدگذاری باز و محوری استفاده شد، کدگذاری به فرایندی از تحلیل اشاره دارد که از خلال آن مفاهیم تشخیص داده‌شده، ابعاد و خصوصیات آن در داده‌ها کشف می‌شوند (ایمان و محمدیان، ۱۳۸۷). برای این منظور، نخست ضمن بررسی دقیق منابع، نکات کلیدی استخراج شده و سپس مفاهیم متناظر با آن مشخص شدند و بر مبنای مضامین مشترک مقوله‌بندی شدند، شایان ذکر است که ضمن انجام کدگذاری به شیوه دستی، از نرم‌افزار مکس کیو دی‌ای نیز جهت کدگذاری مجدد بهره گرفته شد. هم‌چنین، به‌منظور اعتباریابی نتایج پژوهش، از راهبرد سه‌سویه‌سازی، یعنی تقویت اعتبار با استفاده از منابع معتبر به‌ویژه دست اول، تنوع در منابع، بررسی منابع متعدد، کیفیت خواندن و انجام پژوهش، مشورت با متخصصان و خبرگان و رعایت موازین اخلاقی استفاده شد (صادقی فسایی و عرفان‌منش، ۱۳۹۴). برای این منظور، پژوهش‌گر با مراجعه به منابع دست‌اول کتابخانه‌ای و هم‌چنین پایگاه‌های جست‌وجوی داده معتبر، تمام منابع مرتبط با موضوع را جمع‌آوری کرده تا از نظر تعدد منابع و اعتبار آن‌ها به اشباع برسد. هم‌چنین، اصالت و اعتبار منابع مورد مطالعه با رجوع به پایگاه‌های اطلاعاتی و مجلات معتبر علمی مورد توجه قرار گرفت. علاوه‌براین، برای اطمینان از اعتبار پژوهش، نتایج با تیم پژوهش متشکل از سه تن از متخصصین موضوعی رهبری آموزشی و اسلامی در میان گذاشته و ضمن دریافت بازخوردهای ایشان نتایج طی چند مرحله مورد بررسی قرار گرفت.

یافته‌ها

پرسش پژوهش: رهبری آموزشی در آثار منتشر شده مبتنی بر آموزه‌های اسلامی چه ابعاد و چه مؤلفه‌هایی دارد؟

برای پاسخ به این پرسش، بیست‌وهشت پژوهش و یک کتاب در حوزه رهبری و مدیریت آموزشی در اسلام برای استخراج ابعاد، مقوله‌ها و مؤلفه‌های رهبری آموزشی مورد بررسی و تحلیل قرار گرفت. برای این منظور ابتدا منابع جمع‌آوری‌شده مورد مطالعه و تحلیل قرار گرفت. سپس با توجه به نتایج و اهداف هر کدام از این پژوهش‌ها ابعاد مختلف رهبری آموزشی بر اساس آموزه‌های اسلامی در آثار منتشرشده، استخراج شد. نتایج به‌دست‌آمده از تحلیل منابع، حاکی از گستردگی و تنوع ابعاد رهبری آموزشی است. به‌طورکلی، ۶ بُعد، ۱۲ مقوله و ۶۴ مؤلفه برای رهبری آموزشی بر اساس آموزه‌های اسلام استخراج شدند. این نتایج به‌طور خلاصه جدول ۲ اشاره شده است.

جدول ۲: ابعاد و مقوله‌های مستخرج از تحلیل پژوهش‌های مورد مطالعه

ابعاد	مقوله	مؤلفه	منبع
اخلاقی	ارزش‌های معنوی	امانت بودن موقعیت	نجفی (۱۳۹۶)
		برخورد مناسب با تهاجم فرهنگی	تدبیری (۱۳۸۸)
		معنویت‌گرایی	بهرامیان و دیگران (۱۳۹۹)؛ آقاپیروز (۱۳۹۸)
		ساده‌زیستی	تورانی و دیگران (۱۳۹۹)؛ کرمی (۱۳۹۶)؛ نجفی (۱۳۹۶)؛ بهرامیان و دیگران (۱۳۹۹)؛ بانسی (۱۳۹۰)؛ ریاحی و دیگران (۱۳۹۶)؛ سلیماد (۲۰۱۲)
اخلاقی	نگرش و جهان بینی توحیدی		بختیاری (۱۳۹۰)؛ دهقانی و دیگران (۱۳۹۶)؛ پرنیان (۱۳۹۴)؛ کشتی‌آرای و سلطانی نژاد (۱۳۹۳)؛ بهرامیان و دیگران (۱۳۹۹)؛ شاه (۲۰۰۵)؛ معصومی مهر و دیگران (۱۳۸۹)؛ چکشیان و دیگران (۱۳۹۷)؛ بانسی و دیگران (۱۳۹۳)؛ ریاحی و دیگران (۱۳۹۶)؛ افجه‌ای و دیگران (۱۳۹۳)؛ سلیماد (۲۰۱۲)
	دین‌مداری	اطاعت‌پذیری از خدا	تورانی و دیگران (۱۳۹۹)؛ کرمی (۱۳۹۶)؛ معینی‌پناه (۱۳۹۴)؛ نجفی (۱۳۹۶)؛ پرنیان (۱۳۹۴)؛ بهرامیان و دیگران (۱۳۹۹)؛ بانسی (۱۳۹۰)؛ بانسی و دیگران (۱۳۹۳)؛ ریاحی و دیگران (۱۳۹۶)؛ افجه‌ای و دیگران (۱۳۹۳)
			نجفی (۱۳۹۶)؛ بختیاری (۱۳۹۰)؛ دهقانی و دیگران (۱۳۹۶)؛ کشتی‌آرای و سلطانی نژاد (۱۳۹۳)؛ بانسی و دیگران (۱۳۹۳)؛ ریاحی و دیگران (۱۳۹۶)؛ افجه‌ای و دیگران (۱۳۹۳)
			کرمی (۱۳۹۶)؛ چینی فروش (۱۳۷۲)؛ معصومی مهر و دیگران (۱۳۸۹)؛ چکشیان و دیگران (۱۳۹۷)؛ مرزوقی و دیگران (۱۳۹۴)
	روابط حسنه	آزادی بیان	کرمی (۱۳۹۶)؛ رحمدل و دیگران (۱۳۹۹)
		تحکیم روابط خانواده با مدرسه	تورانی و دیگران (۱۳۹۹)
		قدردانی	تورانی و دیگران (۱۳۹۹)؛ بانسی (۱۳۹۰)؛ ریاحی و دیگران (۱۳۹۶)
		تکریم انسان	تورانی و دیگران (۱۳۹۹)؛ کرمی (۱۳۹۶)؛ معینی‌پناه (۱۳۹۴)؛ نجفی (۱۳۹۶)؛ بختیاری (۱۳۹۰)؛ پرنیان (۱۳۹۴)؛ کشتی‌آرای و سلطانی نژاد (۱۳۹۳)؛ بهرامیان و دیگران (۱۳۹۹)؛ آقاپیروز (۱۳۹۸)؛ معصومی مهر و

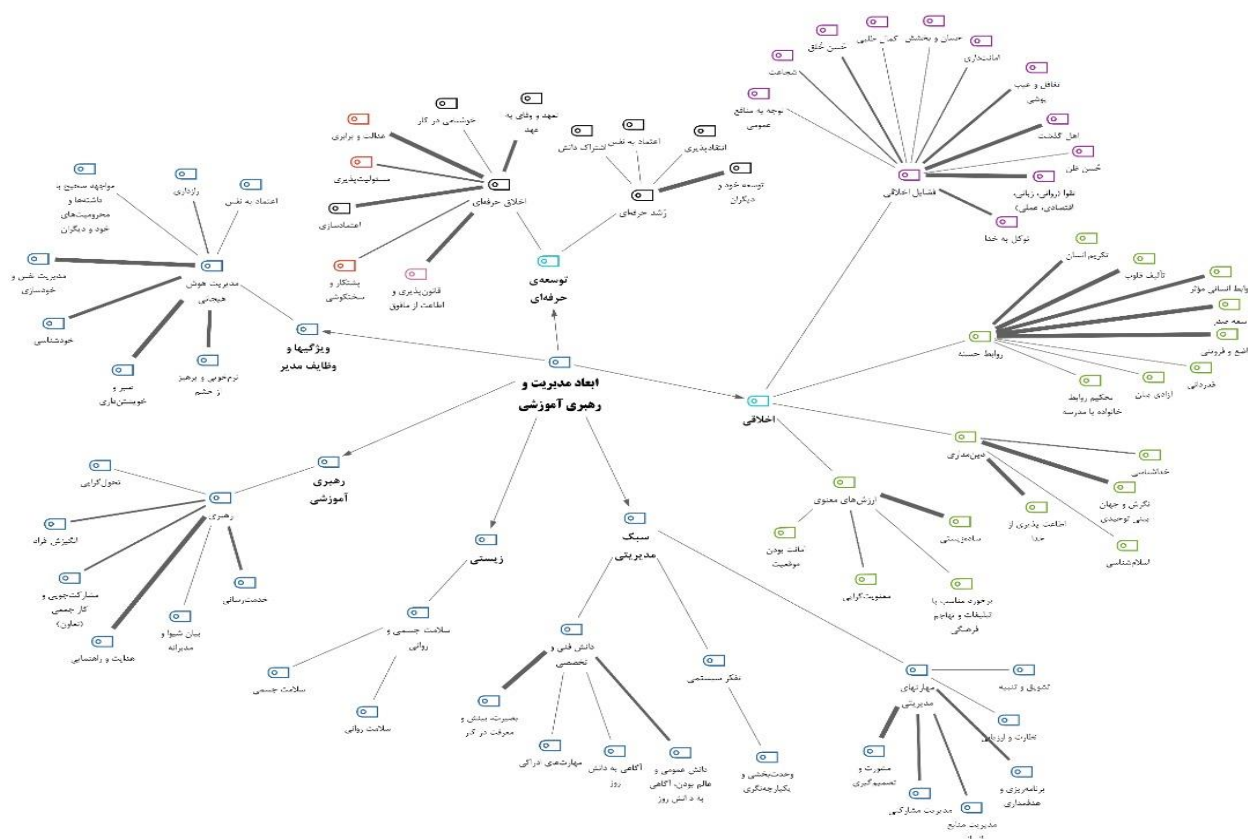
ابعاد	مقوله	مؤلفه	منبع
توسعه حرفه‌ای	رشد حرفه‌ای	سعه صدر	دیگران (۱۳۸۹)؛ بانسی و دیگران (۱۳۹۳)؛ ریاحی و دیگران (۱۳۹۶)؛ مرزوقی و دیگران (۱۳۹۴)؛ رحمدل و دیگران (۱۳۹۹)
			تدبیری (۱۳۸۸)؛ کرمی (۱۳۹۶)؛ واحدنژاد (۱۳۹۶)؛ پرنیان (۱۳۹۴)؛ زارعی و دیگران (۱۳۹۶)؛ بانسی (۱۳۹۰)؛ چکشیان و دیگران (۱۳۹۷)؛ ریاحی و دیگران (۱۳۹۶)؛ مرزوقی و دیگران (۱۳۹۴)؛ رحمدل و دیگران (۱۳۹۹)
			واحدنژاد (۱۳۹۶)؛ نجفی (۱۳۹۶)؛ بهرامیان، نادى و کریمی (۱۳۹۹)؛ بانسی (۱۳۹۰)؛ چکشیان و دیگران (۱۳۹۷)؛ ریاحی و دیگران (۱۳۹۶)؛ مرزوقی و دیگران (۱۳۹۴)؛ افجه‌ای و دیگران (۱۳۹۳)؛ سلیماد (۲۰۱۲)؛ رحمدل و دیگران (۱۳۹۹)
			تدبیری (۱۳۸۸)؛ کرمی (۱۳۹۶)؛ واحدنژاد (۱۳۹۶)؛ پرنیان (۱۳۹۴)؛ بانسی (۱۳۹۰)؛ چکشیان و دیگران (۱۳۹۷)؛ ریاحی و دیگران (۱۳۹۶)؛ مرزوقی و دیگران (۱۳۹۴)؛ افجه‌ای و دیگران (۱۳۹۳)
		روابط انسانی مؤثر	جعفری هفتخوانی (۱۳۹۵)؛ تورانی و دیگران (۱۳۹۹)؛ تدبیری (۱۳۸۸)؛ کرمی (۱۳۹۶)؛ معینی‌پناه (۱۳۹۴)؛ نجفی (۱۳۹۶)؛ بختیاری (۱۳۹۰)؛ چینی فروش (۱۳۷۲)؛ پرنیان (۱۳۹۴)؛ بهرامیان، نادى و کریمی (۱۳۹۹)؛ الکردم و القحطانی (۲۰۱۶)؛ آقاپیروز (۱۳۹۸)؛ بانسی (۱۳۹۰)؛ چکشیان و دیگران (۱۳۹۷)؛ ریاحی و دیگران (۱۳۹۶)؛ سلیماد (۲۰۱۲)
			الکردم و القحطانی (۲۰۱۶)؛ ریاحی و دیگران (۱۳۹۶)
		احسان و بخشش	بختیاری (۱۳۹۰)؛ پرنیان (۱۳۹۴)؛ بهرامیان، نادى و کریمی (۱۳۹۹)؛ بانسی (۱۳۹۰)؛ ریاحی و دیگران (۱۳۹۶)
		حُسن خُلق	کرمی (۱۳۹۶)؛ بانسی (۱۳۹۰)؛ چکشیان و دیگران (۱۳۹۷)
		حُسن ظن	نجفی (۱۳۹۶)؛ دهقانی و دیگران (۱۳۹۶)
		کمال طلبی	واحدنژاد (۱۳۹۶)؛ نجفی (۱۳۹۶)؛ بختیاری (۱۳۹۰)؛ دهقانی و دیگران (۱۳۹۶)؛ بهرامیان، نادى و کریمی (۱۳۹۹)؛ بانسی (۱۳۹۰)؛ ریاحی و دیگران (۱۳۹۶)
		توکل به خدا	تورانی و دیگران (۱۳۹۹)؛ ریاحی و دیگران (۱۳۹۶)؛ رحمدل و دیگران (۱۳۹۹)
		امانت‌داری	کرمی (۱۳۹۶)؛ نجفی (۱۳۹۶)؛ بختیاری (۱۳۹۰)؛ چینی فروش (۱۳۷۲)؛ پرنیان (۱۳۹۴)؛ شاه (۲۰۰۵)؛ الکردم و القحطانی (۲۰۱۶)؛ بانسی (۱۳۹۰)؛ چکشیان و دیگران (۱۳۹۷)؛ مرزوقی و دیگران (۱۳۹۴)؛ کرمی (۱۳۹۶)؛ ریاحی و دیگران (۱۳۹۶)؛ مرزوقی و دیگران (۱۳۹۴)؛ افجه‌ای و دیگران (۱۳۹۳)؛ رحمدل و دیگران (۱۳۹۹)
		تقوا (روانی، زبانی، اقتصادی، عملی)	تورانی و دیگران (۱۳۹۹)؛ تدبیری (۱۳۸۸)؛ نجفی (۱۳۹۶)؛ بهرامیان، نادى و کریمی (۱۳۹۹)؛ بانسی (۱۳۹۰)؛ ریاحی و دیگران (۱۳۹۶)؛ مرزوقی و دیگران (۱۳۹۴)؛ رحمدل و دیگران (۱۳۹۹)
		شجاعت	تورانی و دیگران (۱۳۹۹)؛ بانسی (۱۳۹۰)؛ چکشیان و دیگران (۱۳۹۷)؛ مرزوقی و دیگران (۱۳۹۴)؛ رحمدل و دیگران (۱۳۹۹)
		اهل گذشت	نجفی (۱۳۹۶)
		توجه به منافع عمومی	تورانی و دیگران (۱۳۹۹)؛ تدبیری (۱۳۸۸)؛ کرمی (۱۳۹۶)؛ واحدنژاد (۱۳۹۶)؛ معینی‌پناه (۱۳۹۴)؛ نجفی (۱۳۹۶)؛ پرنیان (۱۳۹۴)؛ بهرامیان و دیگران (۱۳۹۹)؛ الکردم و القحطانی (۲۰۱۶)
		تغافل و عیب پوشی	مرزوقی و دیگران (۱۳۹۴)؛ افجه‌ای و دیگران (۱۳۹۳)؛ رحمدل و دیگران (۱۳۹۹)
توسعه حرفه‌ای	رشد حرفه‌ای	انتقادپذیری	مرزوقی و دیگران (۱۳۹۴)؛ افجه‌ای و دیگران (۱۳۹۳)؛ رحمدل و دیگران (۱۳۹۹)

ابعاد	مقوله	مؤلفه	منبع
اخلاق حرفه‌ای		اشتراک دانش	رحمانی و دیالمه (۱۳۹۸)؛ پرنیان (۱۳۹۴)؛ شاه (۲۰۰۵)
		رشد و توسعه خود و دیگران	جعفری هفتخوانی (۱۳۹۵)؛ تورانی و دیگران (۱۳۹۹)؛ تدبیری (۱۳۸۸)؛ کرمی (۱۳۹۶)؛ معینی‌پناه (۱۳۹۴)؛ نجفی (۱۳۹۶)؛ بختیاری (۱۳۹۰)؛ چینی فروش (۱۳۷۲)؛ پرنیان (۱۳۹۴)؛ کشتی‌آرای و سلطانی نژاد (۱۳۹۳)؛ الکردم و القحطانی (۲۰۱۶)؛ زارعی و دیگران (۱۳۹۶)؛ چکشیان و دیگران (۱۳۹۷)؛ بانشی و دیگران (۱۳۹۳)؛ ریاحی و دیگران (۱۳۹۶)؛ افجه‌ای و دیگران (۱۳۹۳)
		تعهد و وفای به عهد	تورانی و دیگران (۱۳۹۹)؛ کرمی (۱۳۹۶)؛ بختیاری (۱۳۹۰)؛ پرنیان (۱۳۹۴)؛ بانشی (۱۳۹۰)؛ بانشی و دیگران (۱۳۹۳)؛ ریاحی و دیگران (۱۳۹۶)؛ مرزوقی و دیگران (۱۳۹۴)؛ افجه‌ای و دیگران (۱۳۹۳)؛ رحمدل و دیگران (۱۳۹۹)
		عدالت و برابری	تدبیری (۱۳۸۸)؛ کرمی (۱۳۹۶)؛ معینی‌پناه (۱۳۹۴)؛ پرنیان (۱۳۹۴)؛ تورانی و دیگران (۱۳۹۹)؛ بهرامیان و دیگران (۱۳۹۹)؛ الکردم و القحطانی (۲۰۱۶)؛ زارعی و دیگران (۱۳۹۶)؛ بانشی و دیگران (۱۳۹۳)؛ افجه‌ای و دیگران (۱۳۹۳)؛ بانشی (۱۳۹۰)
		پشتکار و سختکوشی	نجفی (۱۳۹۶)؛ تدبیری (۱۳۸۸)؛ کرمی (۱۳۹۶)؛ پرنیان (۱۳۹۴)؛ بهرامیان و دیگران (۱۳۹۹)؛ افجه‌ای و دیگران (۱۳۹۳)
		خوشنامی در کار	نجفی (۱۳۹۶)
		اعتمادسازی	رحمانی و دیالمه (۱۳۹۸)؛ تورانی و دیگران (۱۳۹۹)؛ واحدنژاد (۱۳۹۶)؛ معینی‌پناه (۱۳۹۴)؛ نجفی (۱۳۹۶)؛ پرنیان (۱۳۹۴)؛ الکردم و القحطانی (۲۰۱۶)؛ چکشیان و دیگران (۱۳۹۷)؛ بانشی و دیگران (۱۳۹۳)؛ ریاحی و دیگران (۱۳۹۰)؛ مرزوقی و دیگران (۱۳۹۴)؛ رحمدل و دیگران (۱۳۹۹)؛ ریاحی و دیگران (۱۳۹۶)
		مسئولیت‌پذیری	بانشی (۱۳۹۰)؛ بختیاری (۱۳۹۰)؛ بختیاری (۱۳۹۰)؛ چکشیان و دیگران (۱۳۹۷)؛ رحمدل و دیگران (۱۳۹۹)
		قانون‌پذیری و اطاعت از مافوق	تدبیری (۱۳۸۸)؛ کرمی (۱۳۹۶)؛ تورانی و دیگران (۱۳۹۹)؛ خادمی فرد (۱۳۹۱)؛ بانشی و دیگران (۱۳۹۳)؛ چکشیان و دیگران (۱۳۹۷)؛ معصومی مهر و دیگران (۱۳۸۹)؛ ریاحی و دیگران (۱۳۹۶)؛ مرزوقی و دیگران (۱۳۹۴)؛ رحمدل و دیگران (۱۳۹۹)؛ افجه‌ای و دیگران (۱۳۹۳)
	مدیریتی	دانش فنی و تخصصی	دانش عمومی آگاهی به دانش روز
بصیرت، بینش و معرفت در کار			جعفری هفتخوانی (۱۳۹۵)؛ کرمی (۱۳۹۶)؛ نجفی (۱۳۹۶)؛ بختیاری (۱۳۹۰)؛ آقاپیروز (۱۳۹۸)؛ چکشیان و دیگران (۱۳۹۷)؛ ریاحی و دیگران (۱۳۹۶)؛ مرزوقی و دیگران (۱۳۹۴)؛ افجه‌ای و دیگران (۱۳۹۳)
تفکر سیستمی		وحدت‌بخشی و یکپارچه‌نگری	رحمانی و دیالمه (۱۳۹۸)؛ کرمی (۱۳۹۶)؛ خادمی فرد (۱۳۹۱)؛ پرنیان (۱۳۹۴)؛ کشتی‌آرای و سلطانی نژاد (۱۳۹۳)؛ شاه (۲۰۰۵)؛ زارعی و دیگران (۱۳۹۶)؛ چکشیان و دیگران (۱۳۹۷)؛ بانشی و دیگران (۱۳۹۳)؛ ریاحی و دیگران (۱۳۹۶)؛ مرزوقی و دیگران (۱۳۹۴)

ابعاد	مقوله	مؤلفه	منبع
		مهارت‌های ادراکی	بختیاری (۱۳۹۰)
زیستی	سلامت جسمی و روانی	سلامت روانی	عباسی و رسولی (۱۳۹۲)؛ تورانی و دیگران (۱۳۹۹)؛ تدبیری (۱۳۸۸)؛ معینی‌پناه (۱۳۹۴)؛ بختیاری (۱۳۹۰)؛ بهرامیان، نادى و کریمی (۱۳۹۹)
		سلامت جسمی	عباسی و رسولی (۱۳۹۲)؛ تورانی و دیگران (۱۳۹۹)؛ معینی‌پناه (۱۳۹۴)؛ بختیاری (۱۳۹۰)
رهبری	رهبری آموزشی	تحول‌گرایی	چکشیان و دیگران (۱۳۹۷)
		بیان شیوا و مدبرانه	چکشیان و دیگران (۱۳۹۷)؛ ریاحی و دیگران (۱۳۹۶)
		خدمت‌رسانی	کرمی (۱۳۹۶)؛ بختیاری (۱۳۹۰)؛ الکردم و القحطانی (۲۰۱۶)؛ بانسی (۱۳۹۰)؛ چکشیان و دیگران (۱۳۹۷)؛ بانسی و دیگران (۱۳۹۳)
		هدایت و راهنمایی	جعفری هفتخوانی (۱۳۹۵)؛ کرمی (۱۳۹۶)؛ نجفی (۱۳۹۶)؛ بختیاری (۱۳۹۰)؛ الکردم و القحطانی (۲۰۱۶)؛ زارعی و دیگران (۱۳۹۶)؛ بانسی و دیگران (۱۳۹۳)؛ ریاحی و دیگران (۱۳۹۶)؛ مرزوقی و دیگران (۱۳۹۴)؛ سلیماد (۲۰۱۲)
		انگیزش افراد	جعفری هفتخوانی (۱۳۹۵)؛ تورانی و دیگران (۱۳۹۹)؛ بختیاری (۱۳۹۰)؛ چکشیان و دیگران (۱۳۹۷)؛ بانسی و دیگران (۱۳۹۳)؛ مرزوقی و دیگران (۱۳۹۴)؛ افجه‌ای و دیگران (۱۳۹۳)
		مشارکت‌جویی و کار جمعی	تورانی و دیگران (۱۳۹۹)؛ تدبیری (۱۳۸۸)؛ کرمی (۱۳۹۶)؛ بختیاری (۱۳۹۰)؛ چینی فروش (۱۳۷۲)؛ خادمی فرد (۱۳۹۱)؛ پرنیان (۱۳۹۴)؛ الکردم و القحطانی (۲۰۱۶)
		خودشناسی	رحمانی و دیالمه (۱۳۹۸)؛ تورانی و دیگران (۱۳۹۹)؛ تدبیری (۱۳۸۸)؛ کرمی (۱۳۹۶)؛ نجفی (۱۳۹۶)؛ بختیاری (۱۳۹۰)؛ کشتی آرای و سلطانی نژاد (۱۳۹۳)؛ الکردم و القحطانی (۲۰۱۶)؛ بانسی (۱۳۹۰)؛ ریاحی و دیگران (۱۳۹۶)؛ مرزوقی و دیگران (۱۳۹۴)
ویژگی‌های فردی	مدیریت هوش هیجانی	مواجهه صحیح با داشته‌ها و محرومیت‌های خود و دیگران	دهقانی و دیگران (۱۳۹۶)
		مدیریت نفس و خودسازی	رحمانی و دیالمه (۱۳۹۸)؛ تورانی و دیگران (۱۳۹۹)؛ تدبیری (۱۳۸۸)؛ کرمی (۱۳۹۶)؛ نجفی (۱۳۹۶)؛ دهقانی و دیگران (۱۳۹۶)؛ چینی فروش (۱۳۷۲)؛ الکردم و القحطانی (۲۰۱۶)؛ بانسی (۱۳۹۰)؛ چکشیان و دیگران (۱۳۹۷)؛ بانسی و دیگران (۱۳۹۳)
		نرم‌خویی و پرهیز از خشم	تدبیری (۱۳۸۸)؛ کرمی (۱۳۹۶)؛ واحدنژاد (۱۳۹۶)؛ نجفی (۱۳۹۶)؛ پرنیان (۱۳۹۴)؛ بهرامیان و دیگران (۱۳۹۹)؛ الکردم و القحطانی (۲۰۱۶)؛ زارعی و دیگران (۱۳۹۶)؛ بانسی (۱۳۹۰)؛ مرزوقی و دیگران (۱۳۹۴)
		رازداری	بانسی (۱۳۹۰)؛ رحمدل و دیگران و دیگران (۱۳۹۹)
		اعتماد به نفس	چکشیان و دیگران (۱۳۹۷)
		صبر و خویشتن‌داری	تورانی و دیگران (۱۳۹۹)؛ تدبیری (۱۳۸۸)؛ نجفی (۱۳۹۶)؛ بهرامیان، نادى و کریمی (۱۳۹۹)؛ زارعی و دیگران (۱۳۹۶)؛ ریاحی و دیگران (۱۳۹۶)

چنان‌که در شکل ۱ ملاحظه می‌شود، مهم‌ترین ابعاد رهبری آموزشی مستخرج عبارتند از: بُعد اخلاقی، بُعد توسعه حرفه‌ای، بُعد مدیریتی، بُعد زیستی، بُعد رهبری^۱ و بُعد ویژگی‌ها و توانمندی‌های فردی مدیر که متضمن مقوله‌های فضایل اخلاقی، روابط حسنه، دین‌مداری، ارزش‌های معنوی، اخلاق

حرفه‌ای، رشد حرفه‌ای، مهارت‌های مدیریتی، تفکر سیستمی، دانش فنی و تخصصی، سلامت روانی، سلامت جسمانی، رهبری و مدیریت هوش هیجانی می‌باشند. در ادامه، ابعاد، مقوله‌ها و مؤلفه‌های مستخرج مدیریت و رهبری اسلامی به تفصیل بیان می‌شود.

شکل ۱: ابعاد، مقوله‌ها و مؤلفه‌های رهبری آموزشی مستخرج از منابع مورد نظر

بعد اخلاقی رهبری

براساس تحلیل منابع مورد نظر، بعد اخلاقی رهبری آموزشی ناظر به فضایل اخلاقی، دین‌مداری، ارزش‌های معنوی و روابط حسنه می‌باشد که در دو سطح فردی و سازمانی تعریف می‌شود. با توجه به وابستگی مدیریت و رهبری به اخلاق به‌عنوان یک امر جهان‌شمول صرف نظر از نظام ارزشی حاکم بر جامعه، این بعد رهبری در نظام ارزشی مدیران اسلامی به‌طور خاص به مؤلفه‌های مانند تغافل و عیب‌پوشی، توجه به منافع عمومی، گذشت، شجاعت، تقوا، امانت‌داری (به‌ویژه جایگاه مدیریت)، توکل به خدا، کمال‌طلبی، حسن خلق و حسن ظن، احسان و بخشش، روابط انسانی مؤثر به ویژه تحکیم روابط خانواده با مدرسه، تواضع و فروتنی، تألیف قلوب، سعه‌صدر، تکریم انسان، قدردانی، آزادی بیان، اسلام‌شناسی، خداشناسی، اطاعت‌پذیری از خدا، نگرش و جهان‌بینی توحیدی، ساده‌زیستی، برخورد مناسب با تبلیغات و تهاجم فرهنگی و معنویت‌گرایی اشاره دارد. امام علی (ع) در کتاب «نهج‌البلاغه»، اخلاق را به‌عنوان رکن مهم ارتباطات و ارتباطات را اصلی مهم در روند رشد و تکامل انسان معرفی می‌کند (نجفی، ۱۳۹۶).

یکی از مقوله‌های اصلی بُعد اخلاقی، ارزش‌های معنوی است که ناظر به امانت دانستن موقعیت، معنویت‌گرایی، ساده‌زیستی و برخورد مناسب با تهاجم فرهنگی به ویژه با تأکید بر مأموریت مدرسه به عنوان مرکز تعلیم و تربیت است. در این میان، امانت‌داری جایگاه مدیریت و رهبری مدرسه و تلقی آن به عنوان فرصت و مجالی برای رشد و کمال انسانی و هدایت دیگران براساس ارزش‌های معنوی اسلامی حائز اهمیت بیش‌تری است. نجفی (۱۳۹۶) در پژوهش خود به استناد نهج‌البلاغه بیان می‌کند: «یک رهبر باید موقعیت و مقام خود را، امانتی بداند که در محدوده‌ای از زمان به او واگذار شده پس شرط امانت‌داری را باید رعایت کند.»

در مقوله دین‌مداری که ناظر به خداشناسی، اطاعت‌پذیری از خداوند، اسلام‌شناسی و نگرش و جهان بینی توحیدی است، به لزوم شناخت و معرف در رابطه با خداوند و نوع نگرش رهبر آموزشی به جهان پیرامون خود و اعتقادات او تأکید شده است. بر این اساس لازم است رهبر آموزشی، ضمن اعتقاد راسخ به خداوند و شناخت و معرفت در حوزه دین اسلام با نگرش اسلامی به مسائل و پایبندی به دستورات دین اسلام مسیر قرب الهی و کمال بندگی را برای خود و پیروانش هموار کند. امام علی (ع) در این زمینه می‌فرماید: «آغاز دین، شناخت خداست و کمال باور داشتن به اوست.» (نهج‌البلاغه، خطبه ۱، به نقل از نجفی، ۱۳۹۶).

روابط حسنه به عنوان سومین مقوله از بُعد اخلاقی رهبری آموزشی ناظر به مؤلفه‌های تکریم انسان، تألیف قلوب، روابط انسانی مؤثر، سعه صدر، تواضع و فروتنی، قدردانی، آزادی بیان و تحکیم روابط خانواده با مدرسه می‌باشد. بر اساس نتایج حاصل از مطالعه منابع، ارتباطات رکن مهم رشد و کمال انسان می‌باشد، حال آن‌که رهبر آموزشی نقش مهمی در برقراری و ایجاد ارتباط مؤثر و هم‌چنین تأثیر به‌سزایی در رشد و کمال پیروان و پیش‌برد اهداف و امور سازمانی ایفاء می‌کند. بنابر نتایج حاصل از مطالعه و تحلیل منابع لازمه برقراری ارتباط مؤثر، توجه به کرامت و عزت نفس انسان‌ها به عنوان آفریده‌های خداوند، سعه صدر و گشودگی در برابر سختی‌ها و ناملایمات، سعی در تألیف قلوب و یکپارچه‌سازی نیت‌ها و اهداف سازمانی، قدردانی در خور شأن و اقدام صورت‌گرفته از افراد و ایجاد فضا و بستر امن و مناسب برای ارائه نظرات و ایده‌ها توسط افراد سازمان آموزشی.

مقوله فضایل اخلاقی در بُعد اخلاقی رهبری و مدیریت آموزشی ناظر به مؤلفه‌های توکل بر خدا، تقوا همه جانبه، حسن ظن، اهل گذشت، تغافل و عیب پوشی، امانت داری، احسان و بخشش، کمال طلبی، حسن خلق، شجاعت و توجه به منافع عمومی می‌باشد. بر اساس نتایج حاصل از مطالعه و تحلیل منابع، مؤلفه‌های این مقوله به آن دسته از شایستگی‌های رهبر آموزشی اشاره دارد که در مسیر ایجاد روابط حسنه به رهبر آموزشی کمک می‌کند. به عنوان مثال توکل به خداوند که امام علی (ع) درباره‌اش فرموده‌اند: «من بر خدا توکل می‌کنم، توکلی که مرا به او بازگرداند و از او راهی می‌جویم که به سوی بهشت جاودانش بکشانند و به محل خشنودی/ش بی انجامد» (نهج‌البلاغه، خطبه ۱۶۱ به نقل از نجفی، ۱۳۹۶) و تقوای همه جانبه، سبب ثبات قدم رهبر آموزشی و تقدم خواست خداوند بر خواست وی در مسیر رهبری او می‌شود، امام علی علیه السلام در این زمینه فرموده‌اند: «همانا برترین مردم نزد خداوند کسی است که عمل به حق گرچه نقصان و زیان بر او وارد کند، نزد او محبوب‌تر باشد از باطل گرچه به

سود او تمام شود و بر مقامش بیفزاید» (نهج البلاغه، خطبه ۱۲۵، به نقل از نجفی، ۱۳۹۶) هم‌چنین رسول اکرم (ص) در این باره فرموده‌اند: «هر کس می‌خواهد عزیزترین و گرمی‌ترین مردم باشد باید تقوای الهی پیشه کند» (به نقل از تدبیری، ۱۳۸۸) حسن ظن، اهل گذشت بودن، حسن خلق، احسان و بخشش، امانت‌داری، شجاعت، کمال‌طلبی برای خود و دیگران در معنای ایجاد فضای رشد دسته‌جمعی افراد سازمان و توجه به منافع عموم افراد در سازمان از دیگر مؤلفه‌های این مقوله محسوب می‌شود که سبب شکل‌گیری باور و اعتماد به رهبر آموزشی در سازمان می‌شود.

بُعد توسعه حرفه‌ای رهبر آموزشی

بر اساس تحلیل منابع مورد نظر، بُعد توسعه حرفه‌ای رهبری آموزشی ناظر به رشد حرفه‌ای و اخلاق حرفه‌ای می‌باشد که در دو سطح فردی و سازمانی تعریف می‌شود. با توجه به این که مدیریت و رهبری در جهان دانش‌مدار امروز، نیازمند مجموعه‌ای از شایستگی‌ها، مهارت‌ها، توانایی‌ها و ویژگی‌های خاص می‌باشد و از آن جا که علم، دانش و مهارت‌های مورد نیاز مدیران برای پاسخ‌گویی، تطبیق و سازگاری با مسائل جدید به سرعت در حال رشد و تغییر است، این بُعد رهبری به‌طور خاص به مؤلفه‌های توسعه خود و دیگران، انتقادپذیری، اعتماد به نفس، اشتراک دانش، تعهد و وفای به عهد، خوش‌نامی در کار، عدالت و برابری، مسئولیت‌پذیری، اعتمادسازی، پشت‌کار و سخت‌کوشی، قانون‌پذیری و اطاعت از مافوق اشاره دارد.

یکی از مقوله‌های اصلی بُعد توسعه حرفه‌ای، رشد حرفه‌ای است که ناظر به پرورش اعتماد به نفس، انتقادپذیری، اشتراک دانش و توسعه خود و دیگران است. بنابر نتایج مطالعات، توسعه خود و دیگران به سبب افزایش توانمندی، مهارت‌ها و دانش فنی و تخصصی اعضای مدرسه و اشتراک دانش به سبب بالا بردن آگاهی جمعی و کمک به مدرسه برای ترسیم نقشه راه مشخص حائز اهمیت بیش‌تری هستند. امام علی (ع) در این باره می‌فرمایند: «بر اساس آگاهی و بینش عمل کنید» (نهج البلاغه، خطبه ۱۹۷، به نقل از نجفی، ۱۳۹۶).

مقوله اخلاق حرفه‌ای ناظر به تعهد و وفای به عهد، خوش‌نامی در کار، عدالت و برابری، مسئولیت‌پذیری، اعتمادسازی، پشت‌کار و سخت‌کوشی، قانون‌پذیری و اطاعت از مافوق است. این مقوله به مؤلفه‌هایی اشاره دارد که شکل دهنده اخلاق حرفه‌ای رهبر آموزشی است و برای توسعه حرفه‌ای یک رهبر آموزشی لازم است. مسئولیت‌پذیری، تعهد و وفای به عهد سبب می‌شود رهبر آموزشی به وظایفی که دارد متعهد باشد و چنان‌چه عهدی را متقبل شده یا حرفی را گفته است به آن عمل کند. امام علی (ع) در این باره می‌فرمایند: «عهده من در گرو گفته من است و من ضامن گفتار خویشم» (نهج البلاغه، خطبه ۱۶؛ به نقل از نجفی، ۱۳۹۶). هم‌چنین خداوند در قرآن می‌فرماید: «به پیمان خود وفا کنید که از پیمان پرسش خواهد شد» (قرآن کریم، اسراء، ۳۴، به نقل از تورانی و دیگران، ۱۳۹۹). مؤلفه دیگری که رهبر آموزشی باید برای ایجاد آن تلاش کند خوش‌نامی در کار است، رهبر آموزشی باید تلاش کند به شکلی وظایف خویش را انجام دهد، که نام نیک از خود به جا گذارد و دیگران از وی به درست‌کاری یاد کنند. مؤلفه بعدی برقراری عدالت و برابری میان افراد است، این مؤلفه باعث اعتمادسازی برای افراد و اعضای سازمان می‌شود، و اعتماد اعضا رهبر آموزشی را در انجام وظایف خود یاری می‌دهد. خداوند در این باره فرموده‌اند: «همانا خداوند به عدل و انصاف فرمان می‌دهد» (قرآن کریم، نحل، ۹۰ به نقل از تورانی و

دیگران، ۱۳۹۹) هم‌چنین امام علی (ع) در این باره فرموده‌اند: «باید که محبوب‌ترین کارها نزد تو، کارهایی باشد که در جاده حق میانه‌ترین و در عدالت عمومی‌ترین و نسبت به خشنودی مردم فراگیرترین باشد» (نهج‌البلاغه، نامه ۵۳؛ به نقل از نجفی، ۱۳۹۶). سخت‌کوشی، پشت‌کار، قانون‌پذیری و اطاعت از مافوق از دیگر مؤلفه‌های این مقوله محسوب می‌شوند که سبب شکل‌گیری اخلاق حرفه‌ای می‌شوند.

بُعد مدیریتی رهبر آموزش

بر اساس تحلیل منابع مورد نظر، بُعد مدیریتی رهبری آموزشی ناظر به مهارت‌های مدیریتی، تفکر سیستمی و دانش فنی و تخصصی می‌باشد که در دو سطح فردی و سازمانی تعریف می‌شود. با توجه به این که رهبر سازمان بنابر مدل و شاخصه‌های مدیریتی که برای خود اتخاذ می‌کند بر بهره‌وری، کارایی و اثربخشی سازمان تأثیر می‌گذارد، این بُعد رهبری به‌طور خاص به مؤلفه‌های بصیرت، بینش و معرفت در کار، مهارت‌های ادراکی، آگاهی به دانش روز، دانش عمومی و عالم بودن، وحدت بخشی و یکپارچه‌نگری، مشورت و تصمیم‌گیری، مدیریت مشارکتی، مدیریت منابع انسانی، برنامه‌ریزی و هدف‌مداری، نظارت و ارزیابی و تشویق و تنبیه اشاره دارد.

یکی از مقوله‌های اصلی بُعد مدیریتی، دانش فنی و تخصصی است که ناظر به مؤلفه‌های بصیرت، بینش و معرفت در کار، مهارت‌های ادراکی، آگاهی به دانش روز، دانش عمومی و عالم بودن می‌باشد، این مقوله تأکید می‌کند که «وظیفه یک رهبر تبیین راهی روشن فراروی پیروان است تا با بهره‌گیری از آن و دور شدن از دام‌های فریب و نیزنگ بتوانند انسانیت خود را به کمال برسانند» (نهج‌البلاغه، خطبه ۱۳۷ به نقل از نجفی، ۱۳۹۶) و لازمه این مهم، داشتن بصیرت و بینش رهبر و عالم و دانا بودن او می‌باشد. هم‌چنین مهارت‌های ادراکی نیز که به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های اصلی این مقوله محسوب می‌شود به مدیر کمک می‌کند تا در شرایط مختلف و موقعیت‌های متفاوت به درستی تحلیل و تصمیم‌گیری کند، افراد را به درستی راهنمایی کند، راه حل‌های مختلف را ببیند و بتواند بهترین راه کار را با توجه به موقعیت انتخاب کند.

بنابر نتایج مطالعات مربوط به این مقوله، رهبر آموزشی نیاز دارد برای موفقیت و پیش‌برد اهداف سازمان، به دانش فنی و تخصصی حوزه کاری خود مسلط باشد، چرا که آگاهی و دانش فنی و تخصصی رهبر آموزشی را در تصمیم‌گیری، هدف‌گذاری، راهنمایی، نظارت، برنامه‌ریزی، برطرف کردن موانع، مقابله با چالش‌ها و ... یاری می‌کند.

مقوله تفکر سیستمی که ناظر به مؤلفه وحدت بخشی و یکپارچه‌نگری است، به این اشاره دارد که لازم است رهبر آموزشی با نگاه سیستمی و کل‌گرا به نظام آموزشی، تمام اعضای سیستم آموزشی را در مسیر رسیدن به اهداف سازمان هماهنگ و هم‌سو کند. نکته لازم به ذکر این است که رهبر آموزشی باید، نگاه سیستمی و جهان‌بینی خود را معطوف به جهان‌بینی توحیدی کند و با هماهنگی تمام اعضای سیستم در راستای اهداف والایی چون، کمال و بندگی خداوند سازمان آموزشی را پیش ببرد.

مهارت‌های مدیریتی به‌عنوان سومین مقوله از بُعد مدیریتی ناظر به مشورت و تصمیم‌گیری، برنامه‌ریزی و هدف‌مداری، نظارت و ارزیابی، مدیریت منابع انسانی، مدیریت مشارکتی و تشویق و تنبیه

می‌باشد. این مقوله بیش‌تر معطوف به وظایف سازمانی مدیر می‌باشد. بر اساس تحلیل منابع مورد نظر می‌توان گفت که مشغولیت ذهنی مدیر به فرایند تصمیم‌گیری بیش از هر فرایند دیگری معطوف می‌باشد، از این‌روست که برخی از نظریه‌پردازان حوزه مدیریت آموزشی، تصمیم‌گیری را مهم‌ترین فرایند مدیریتی معرفی کرده‌اند. تصمیم‌گیری اساساً فرایند انتخاب یک راه حل از میان چندین راه حل برای حل یک مسئله است. لازم است رهبر آموزشی در طی مراحل اتخاذ یک تصمیم، با دیگر اعضای سازمان آموزشی مشورت کند تا بتواند مسئله را از جنبه‌های مختلف نگاه کرده و بهترین تصمیم را اتخاذ کند. هم‌چنین مدیریت مشارکتی به‌عنوان یکی دیگر از مؤلفه‌های مقوله مهارت‌های مدیریتی به این مفهوم اشاره دارد که رهبر آموزشی می‌تواند با استفاده از تخصص دیگر اعضای سازمان و مشارکت گرفتن از آن‌ها در تصمیم‌گیری‌ها، امکان تأثیرگذاری بر عملکرد و اهداف سازمان را در تمام سطوح فراهم کند. به بیان دیگر در مدیریت مشارکتی اعضای سازمان در فرایند برنامه‌ریزی، مدیریت و اجرای فعالیت‌های تخصصی و عمومی به مشارکت فراخوانده می‌شوند. خداوند در این باره می‌فرماید: «آنان که امر پروردگارشان را اجابت می‌کنند و نماز به پا می‌دارند، کارهایشان را با مشورت یکدیگر انجام می‌دهند و از آن‌چه روزی آن‌ها کرده‌ایم، انفاق می‌کنند» (قرآن کریم، شوری، ۳۸ به نقل از تورانی و دیگران، ۱۳۹۹).

بُعد زیستی رهبر آموزشی

بر اساس تحلیل منابع مورد نظر، بُعد زیستی رهبری آموزشی ناظر به سلامت جسمی و روانی می‌باشد که در سطح فردی تعریف می‌شود. این بُعد از رهبری آموزشی به سلامت جسمانی و روانی رهبر آموزشی اشاره دارد و بیان می‌کند فردی که مسئولیت این نقش را می‌پذیرد باید از سلامت عقل، روان و جسم برخوردار باشد، چرا که هرکدام از این موارد در ایفای نقش رهبری آموزشی تأثیرگذار است. مؤلفه‌های این بُعد شامل سلامت جسمی و سلامت روانی است.

مقوله سلامت جسمی و روانی در بُعد زیستی بر این اشاره دارد که رهبر آموزشی برای اجرای وظایف خود به صورت کامل، نیازمند سلامت عقل، روان و جسم می‌باشد. از آن‌جا که وظایف مدیر هر سه حیطه عقلی، روانی و شغلی را شامل می‌شود، نقص در هرکدام از این موارد می‌تواند سبب نقص در انجام وظایف وی شود. بنابر این لازم است فردی که قرار است در این جایگاه ایفای نقش کند، از سلامت کامل عقل، روان و جسم برخوردار باشد.

بُعد رهبری رهبر آموزشی

بر اساس تحلیل منابع مورد نظر، مقوله رهبری در رهبری آموزشی ناظر به تحول‌گرایی، انگیزش افراد، مشارکت‌جویی و کار جمعی، هدایت و راهنمایی، خدمت‌رسانی و بیان شیوا و مدبرانه می‌باشد که در دو سطح فردی و سازمانی تعریف می‌شود. رهبری به این معنا به‌مثابه نیرویی است که می‌تواند موجب فعالیت در میان افراد گردد، فعالیت‌ها را در مسیر مستقیم راهنمایی کند و در راستای نیل به اهداف مشترک حمایت و یکپارچه سازد. رهبر عموماً از طریق عملکردهای شناختی، عاطفی و رفتاری اعمال نفوذ می‌کند. آن‌چه که لازم است در رابطه با مفهوم رهبری بدانیم این است که رهبری فرایند نفوذ و تأثیرگذاری در رفتار دیگران است، هم‌چنین توسعه و دستیابی به اهداف را مدنظر قرار می‌دهد. رهبر

آموزشی نیز با نفوذ و تأثیرگذاری بر اعضای سازمان سبب ایجاد انگیزه و حرکت ایشان در مسیر اهداف سازمان می‌شود، در مواقع لزوم به هدایت و راهنمایی اعضای می‌پردازد تا مسیر نیل به اهداف سازمان را هموار کند. آیت‌الله مهدوی کنی، نقش رهبران پیش‌رو در خلق تصاویر و افق‌های بلند را، الهام‌بخش و حرکت‌زا برای سازمان و سرمایه‌های انسانی آن تبیین می‌کند.

مقوله رهبری در این بُعد ناظر به مؤلفه‌های انگیزش افراد، مشارکت‌جویی و کار جمعی، خدمت‌رسانی، هدایت و راهنمایی و تحول‌گرایی است. مطالعات در روان‌شناسی و رشد انسان نشان می‌دهد که افراد بخش ناچیزی از توانایی‌های خود را مورد استفاده قرار می‌دهند، صاحب‌نظران یکی از دلایل این ناکارآمدی را فضای کم‌تر برانگیزاننده سازمان‌ها می‌دانند. ماهیت رهبری در سازمان، بر انگیزش دیگران برای تابعیت و تحقق اهداف است، رهبری در سازمان‌های آموزشی نیز از این جمله مستثنی نمی‌باشد. رهبر باید با اعمال نفوذ و تأثیرگذاری بر اعضای سازمان، سبب ایجاد انگیزه در افراد شوند تا اعضا با میل و رضایت قلبی در مسیر اهداف سازمان گام بردارند. یکی از مؤلفه‌های مؤثر در ایجاد انگیزه، بیان شیوا و مدبرانه رهبر است، از این‌رو رهبر برای نفوذ و تأثیرگذاری بر افراد نیازمند کلام رسا و سخنوری هنرمندانه می‌باشد. هم‌چنین رهبر آموزشی می‌تواند با ایجاد انگیزه و نفوذ بر افراد سبب جلب مشارکت افراد، افزایش بهره‌وری و کارایی سازمان شود و مسیر نیل به اهداف سازمان را هموار کند. القحطانی و دیگران (۲۰۱۶)، با استناد به آیات قرآن، مشورت را اصل اساسی رهبری و مدیریت قلمداد می‌کند. رهبر سازمان می‌تواند با استفاده از تخصص دیگر اعضای سازمان و مشارکت گرفتن از آن‌ها در تصمیم‌گیری‌ها، امکان تأثیرگذاری بر عملکرد و اهداف سازمان را در تمام سطوح فراهم کند. به بیان دیگر رهبر اعضای سازمان را در فرایند برنامه‌ریزی، مدیریت و اجرای فعالیت‌های تخصصی و عمومی به مشارکت فرا می‌خواند. این مشارکت و کار جمعی سبب می‌شود یکی دیگر از مؤلفه‌های مقوله رهبری تحت عنوان خدمت‌رسانی، به بهترین شکل انجام پذیرد چرا که یکی از نقش‌های رهبری در سازمان تلاش برای خدمت‌رسانی به اعضا و بخش‌های متفاوت سازمان می‌باشد. لازم است رهبر در شرایطی که سازمان نیاز به هدایت و راهنمایی دارد وارد عمل شود و مسیر حرکت سازمان را مشخص کند. نقش بصیرت و بینش رهبر آموزشی در این‌جا دو چندان می‌شود چرا که لازم است رهبری با بینشی جامع شرایط و موقعیت را تحلیل کند تا بتواند هدایت و راهنمایی اعضای سازمان آموزشی را به بهترین نحو انجام دهد.

مؤلفه دیگری مقوله رهبری تحول‌گرایی است، این مؤلفه ناظر بر آن بخش از نقش رهبر است که به ایجاد تغییر و تحول در سازمان آموزشی منجر می‌شود. رهبر هر سازمان آن فردی است که چارچوب‌ها، قوانین، اهداف، روش‌ها، طرح‌ها و برنامه‌ها را بازنگری می‌کند و در صورت نیاز در راستای ایجاد تغییر و تحول در سازمان گام بر می‌دارد. معمولاً سازمان‌ها در برابر ایجاد تغییر و تحول مقاومت می‌کنند و مشتاقند به سبک و سیاق گذشته مسیر را ادامه دهند، این رهبر است که با اعمال نفوذ، ایجاد انگیزه و راهنمایی اعضا، سازمان را به سمت تغییر و تحول پیش می‌برد.

بُعد ویژگی‌هاک فردک مدیر در رهبرک آموزشک

بر اساس تحلیل منابع مورد نظر، بُعد ویژگی‌های فردی مدیر ناظر به مدیریت هوش هیجانی است که در سطح فردی تعریف می‌شود، بنابر نتایج مطالعه منابع، آن دسته از ویژگی‌هایی که یک فرد با خود به

همراه دارد، در شیوه و مدل مدیریت و رهبری او تأثیرگذار است. بنابر این مقوله لازم است مدیران ظرفیت‌ها و ویژگی‌هایی را در خود ایجاد کنند تا بتوانند در پیچیدگی‌ها و مسائل پیش روی نقش رهبری و مدیریت آموزشی به‌خوبی عمل کنند. بر این اساس این مقوله ناظر به مؤلفه‌های اعتماد به‌نفس، رازداری، مواجهه صحیح با داشته‌ها و محرومیت‌های خود و دیگران، مدیریت نفس و خودسازی، خودشناسی، صبر و خویشتن‌داری و نرم‌خویی و پرهیز از خشم می‌باشد.

مقوله مدیریت هوش هیجانی در بُعد ویژگی‌های فردی مدیرناظر به مؤلفه‌های اعتماد به نفس، رازداری، مواجهه صحیح با داشته‌ها و محرومیت‌های خود و دیگران، مدیریت نفس و خودسازی، خودشناسی، صبر و خویشتن‌داری و نرم‌خویی و پرهیز از خشم مؤلفه‌های اصلی مدیریت هوش هیجانی محسوب می‌شوند، لازم است رهبر یک سازمان در کنار مهارت‌ها، آگاهی و توانایی‌های خود، برای ایجاد یا تقویت برخی از ویژگی‌ها و توانمندی‌ها در خود تلاش کند. مدیریت نفس و خودسازی یکی از این ویژگی‌هاست، امام علی (ع) در این‌باره می‌فرماید: «از جمله حقوقی که برعهده توست آن است که نگهبان خویش باشی و تا می‌توانی در پاسداری از آن بکوش» (نهج البلاغه، نامه ۵۹؛ به نقل از نجفی، ۱۳۹۶)، هم‌چنین در خطبه‌ای دیگر می‌فرماید: «پس به خاطر خودت به حساب خویش برس، که دیگر آن را حسابرسی غیر تو هست (نهج البلاغه، خطبه ۲۲۲ به نقل از نجفی، ۱۳۹۶).

توانمندی دیگری که در مسیر رهبری آموزشی به یاری فرد می‌آید صبر و خویشتن‌داری است، چرا که اگر مدیر بدون صبر و خویشتن‌داری با مسائل و مشکلات مواجه شود، ممکن است تصمیمات اشتباه بگیرد و به‌درستی به موقعیت پاسخ ندهد، امام علی (ع) در این‌باره می‌فرماید: «و صبر در راه حق، خوب خلق و خوبی است» (نهج البلاغه، خطبه ۳۱؛ به نقل از نجفی، ۱۳۹۶). مؤلفه بعدی در این مقوله نرم‌خویی و پرهیز از خشم است، آدمی هنگامی که از خشم برافروخته می‌شود اعتدال فکری خود را از دست می‌دهد، حال آن که رهبر و مدیر یک سازمان جز در موارد خاص باید اصل را بر نرمی و مدارا با اعضای سازمان قرار دهد، بنا بر این لازم است رهبر آموزشی در راستای ایجاد و یا تقویت مدیریت خشم قدم بردارد. تسلط بر خشم و کنترل احساسات نیازمند اراده و همت بالا می‌باشد، رهبر آموزشی باید با اراده و همت بالا به تسلط بر خشم و کنترل هیجانات نیرومند خود بپردازد امام علی (ع) در این‌باره می‌فرماید: «کسی که نسبت به زیردستانش نرمش نداشته باشد، به خواسته‌اش نمی‌رسد» (الوانی، ۱۳۸۲). اعتماد به‌نفس و رازداری نیز دیگر مؤلفه‌های این مقوله هستند که به رهبر آموزشی کمک می‌کنند تا شرایط را برای اقدامات جدید، بروز خلاقیت، امکان استفاده از راه‌کارهای متفاوت و ایجاد فضای اعتماد و اطمینان فراهم آورد.

نتیجه‌گیری

نتایج این پژوهش، که مبتنی بر تحلیل سایر پژوهش‌ها و منابع اسلامی است، نشان‌دهنده شش بُعد اساسی رهبری آموزشی شامل ابعاد اخلاقی، سبک مدیریت، رهبری آموزشی، توسعه حرفه‌ای، زیستی و ویژگی‌ها و وظایف مدیر است. در بُعد اخلاقی، که نقش کلیدی در رهبری آموزشی از دیدگاه اسلامی ایفاء می‌کند، فضایل اخلاقی، دین‌مداری، روابط حسنه و ارزش‌های معنوی به‌عنوان مقوله‌های اصلی شناخته شدند. این نتایج با پژوهش‌های پیشین هم‌خوانی دارد؛ به عنوان مثال، افجه‌ای و دیگران (۱۳۹۳) نیز بر

اهمیت مقوله‌هایی نظیر وحدت، بصیرت، واقع‌بینی و اخلاق در رهبری اسلامی تأکید دارند. پژوهش‌های تدبیری (۱۳۸۸) و قانع و دیگران (۱۳۹۷) نیز فضایل اخلاقی را به‌عنوان ویژگی‌های اصلی یک رهبر آموزشی موفق معرفی کرده‌اند. در بُعد توسعه حرفه‌ای، نتایج پژوهش نشان می‌دهد که رهبران آموزشی نیازمند مهارت‌ها و شایستگی‌هایی نظیر اعتمادبه‌نفس، انتقادپذیری، تعهد، مسئولیت‌پذیری و عدالت هستند. این یافته‌ها با نتایج پژوهش‌های جهان‌بخش و دیگران (۱۳۹۹) و مرزوقی و دیگران (۱۳۹۴) هم‌راستا است که بر شایستگی‌های مدیریتی و اخلاق حرفه‌ای به‌عنوان عوامل کلیدی در توسعه حرفه‌ای رهبران آموزشی تأکید دارند. در بُعد مدیریتی، مهارت‌های مدیریتی و تفکر سیستمی از جمله مؤلفه‌های کلیدی معرفی شدند. به‌عنوان مثال، نورانی و دیگران (۱۳۹۹) و ریاحی و دیگران (۱۳۹۶) بر اهمیت مشورت و برنامه‌ریزی در مدیریت اسلامی تأکید کرده‌اند. هم‌چنین، پژوهش‌های زارعی و دیگران (۱۳۹۶) و کوپین و بیتی (۲۰۲۰) بر لزوم بصیرت و بینش در تصمیم‌گیری‌های مدیریتی تأکید داشته‌اند. بُعد زیستی نیز به سلامت جسمانی و روانی مدیر اشاره دارد که نقش مهمی در اثربخشی رهبری دارد. حیاطی و دیگران (۱۳۹۴) و عباسی و رسولی (۱۳۹۲) تأکید کرده‌اند که سلامت جسمانی و روانی مدیران به‌طور مستقیم با کارایی و توانمندی آن‌ها در ایفای نقش رهبری مرتبط است. در نهایت، بُعد رهبری به‌عنوان نیروی محرکه‌ای معرفی می‌شود که افراد را به سمت اهداف سازمان هدایت می‌کند. نتایج پژوهش‌های نجفی (۱۳۹۶) و بختیاری (۱۳۹۰) نیز حاکی از اهمیت هدایت و راهنمایی در رهبری آموزشی است. رهبر آموزشی با ایجاد انگیزه و مشارکت افراد در تصمیم‌گیری‌ها و برنامه‌ریزی‌های سازمانی، زمینه افزایش بهره‌وری و کارایی را فراهم می‌کند (مرزوقی و دیگران، ۱۳۹۴؛ بانسی و دیگران، ۱۳۹۳). به‌طور کلی، یافته‌های این پژوهش و مطالعات تطبیقی نظیر پژوهش‌های عزیزآبادی و دیگران (۱۳۹۵) و قانع و دیگران (۱۳۹۷) تأیید می‌کنند که رهبری اسلامی نه‌تنها بر ابعاد اخلاقی و انسانی تمرکز دارد، بلکه به رشد همه‌جانبه انسان و افزایش بهره‌وری سازمانی نیز توجه دارد. شواهد پژوهشی هم‌چنین رابطه مستقیم بین مدیریت اسلامی و بهره‌وری بالاتر سازمان را تأیید می‌کنند (افجه‌ای و دیگران، ۱۳۹۳؛ علائی، ۱۳۹۵) است.

براساس نتایج این پژوهش، جهت تقویت رهبری آموزشی و ارتقای عملکرد مدیران در محیط‌های آموزشی و به‌منظور ایجاد فرهنگ مدیریتی مبتنی بر ارزش‌های اسلامی، برنامه‌ریزی و اقدام برای: (۱) توسعه برنامه‌های آموزشی با محوریت اخلاق اسلامی و تقویت ارزش‌هایی هم‌چون: صداقت، تقوا، تواضع و رعایت عدالت در محیط‌های آموزشی، (۲) ارتقا شایستگی‌های حرفه‌ای رهبران آموزشی با تأکید بر توانایی‌های حرفه‌ای مانند مدیریت مشارکتی و دانش فنی و ارتقای مهارت‌های مدیریتی و فنی رهبران آموزشی، (۳) آموزش تفکر سیستمی جهت کمک به توانمند شدن مدیران برای اتخاذ تصمیمات یکپارچه و اثربخش، (۴) توجه به سلامت جسمی و روانی مدیران آموزشی، (۵) تقویت روابط انسانی و تعاملات مثبت در سازمان‌های آموزشی به‌منظور ایجاد فضایی دوستانه و احترام‌آمیز که موجب بهبود عملکرد و ارتقای اعتماد در محیط‌های کاری می‌شود، (۶) تشویق به تصمیم‌گیری‌های مشارکتی و کار گروهی، (۷) برگزاری کارگاه‌های مهارت‌آموزی در مدیریت هوش هیجانی با تأکید بر تقویت مهارت‌های هوش هیجانی مانند خودشناسی، خودکنترلی و مدیریت عواطف پیشنهاد می‌شود. علاوه‌بر این، با توجه به شباهت‌ها و تفاوت‌های موجود بین آموزه‌های اسلامی و نظریات مدرن رهبری، به پژوهش‌گران آتی پیشنهاد می‌شود

که پژوهش‌های تطبیقی بیش‌تری انجام شود تا بتوان الگوهای بومی رهبری آموزشی سازگار با شرایط فرهنگی و اجتماعی کشور را توسعه داد. از مهم‌ترین محدودیت‌های این پژوهش می‌توان به این مهم اشاره کرد که از آن‌جا که نتایج این پژوهش مبتنی بر منابع دست دوم حاصل شده است، از این‌رو ممکن است نتایج پژوهش متأثر از سوگیری و قضاوت ارزشی پژوهش‌گران دیگر قرار گیرد.

قدردانی

نویسندگان بر خود لازم می‌دانند از همه کسانی که نهایت همکاری در اجرای این پژوهش داشته‌اند، کمال تشکر و قدردانی را به‌عمل آورند.

منابع

- احمدی، مسعود (۱۳۹۴). رابطه ویژگی‌های مدیر از دیدگاه اسلام با بهره‌وری در سازمان‌های دولتی. مدیریت اسلامی، ۲۳(۲)، ۱۰۳-۱۱۹. https://im.ihu.ac.ir/article_201822.html
- افجه‌ای، سیدعلی‌اکبر (۱۳۸۰). رهبری و مدیریت اسلامی (۱). دانش و توسعه، ۱۳، ۴۲-۲۷.
- افجه‌ای، سید علی‌اکبر (۱۳۸۰). مدیریت اسلامی، تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی.
- افجه‌ای، سید علی‌اکبر، خسرو پناه، عبدالحسین، و بانسی، عبدالله (۱۳۹۳). طراحی الگوی جامع رهبری اثربخش سازمانی با رویکرد الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت. مدیریت در دانشگاه اسلامی، ۳(۱)، ۹۶-۱۱۴.
- امیری، علی‌نقی (۱۴۰۰). مدیریت اسلامی با الهام از رویکرد علم دینی علامه جوادی آملی. نشریه مدیریت فرهنگ‌سازمانی، ۱۹(۲)، ۲۰۱-۲۲۶. <https://doi.org/10.22059/jomc.2020.284707.1007891>
- ایمان، محمدتقی، و محمدیان، منیژه (۱۳۸۷). روش‌شناسی نظریه بنیادی. روش‌شناسی علوم انسانی، ۱۴(۵۶)، ۳۱-۵۴. https://method.rihu.ac.ir/article_427.html
- آخوندی، محمد، حسین‌قلی‌زاده، رضوان، نوغانی، محسن، و یوسفی‌فر، شهرام (۱۴۰۳). تحلیل میدان مدیریت و رهبری آموزشی در پیوند با قدرت و مذهب در تاریخ اجتماعی ایران بر اساس اندیشه بوردیو. پژوهش نامه مبانی تعلیم و تربیت، ۱۳(۲)، ۸۵-۱۱۲. <https://doi.org/10.22067/fedu.2024.87016.1332>
- آقایپروز، علی (۱۳۹۰). رهبری در مدیریت اسلامی. اسلام و پژوهش‌های تربیتی، ۱(۳)، ۹۱-۱۱۶. <https://modiriyati.nashriyat.ir/node/36>
- بانسی، عبادالله (۱۳۹۰). نگاهی به جایگاه و نقش رهبری سازمانی اسلامی در الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت. مطالعات راهبردی بسیج، ۱۴(۵۳)، ۵۱-۶۶.
- بانسی، عبادالله، خسروپناه، عبدالحسین، و امیری، مقصود (۱۳۹۳). مبانی فکری نظریه رهبری سازمانی با رویکرد اسلامی. مدیریت منابع در نیروی انتظامی، ۲(۶)، ۷۳-۹۴. http://rmpjmd.jrl.police.ir/article_17740.html
- بهرامیان، سمیه، نادری، محمدعلی، و کریمی، فریبا (۱۳۹۹). شناسایی مؤلفه‌های مدرسه شاد در نظام آموزش ابتدایی ایران بر مبنای فرهنگ ایرانی - اسلامی. مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، ۵(۳)، ۳۳-۶۰. <http://dx.doi.org/10.29252/qaie.5.3.2>
- بیات، حجت‌الله (۱۳۹۲). دین و ارتباطات انسان. اطلاع‌رسانی حدیث و اندیشه، ۸(۱۵)، ۵۹-۹۰. https://hadithvaandisheh.qhu.ac.ir/article_7539.html
- تدبیری، سیروس (۱۳۸۸). ویژگی‌های مدیریت مؤسسات آموزشی در رویکرد اسلامی. علوم اسلامی، ۴(۱۶)، ۱۵۵-۱۳۷.
- تقوی دامغانی، سیدرضا (۱۳۸۳). نگرشی بر مدیریت اسلامی. تهران: امیرکبیر.
- تورانی، حیدر، ملایی‌نژاد، اعظم، و حسین‌پور، شهره (۱۳۹۹). بررسی ویژگی‌های مدیریت مدرسه با رویکرد اسلامی: ارائه ابزار سنجش معتبر و الگوی پیشنهادی. نوآوری‌های آموزشی، ۷۳، ۴۷-۸۸. <https://doi.org/10.22034/jei.2020.107724>
- تولایی، روح‌الله (۱۳۸۶). الگویی برای شناخت مدیریت اسلامی. توسعه انسانی پلیس، ۴(۲)، ۱۱.
- جعفری هفتخوانی، نادر (۱۳۹۶). مدیریت اسلامی در دانشگاه اسلامی مرجع؛ درآمدی بر رهبری سازمانی حضرت آیت‌الله مهدوی کنی رحمه‌الله علیه. اندیشه مدیریت راهبردی، ۲، ۵-۴۸.

<https://doi.org/10.30497/smt.2017.2153>

چکشیان، محمد، سپهوند، رضا، اسماعیلی، محمودرضا، و نظریوری، امیرهوشنگ (۱۳۹۷). شناسایی و رتبه‌بندی مؤلفه‌های رهبری اثربخش در سازمان‌های فرهنگی هنری با رویکرد اسلامی ایرانی و با استفاده از روش دلفی فازی. نشریه مدیریت فردا، ۵۴(۱۷)، ۸۹-۱۰۲. <http://www.modiriyatfarda.ir/fa/Article/25439>

چینی فروش، غلامرضا (۱۳۷۳). جایگاه مدیریت آموزشی در اسلام. پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه علامه طباطبائی.

حاتمی نعمتی، زهرا (۱۳۸۹). انسان‌شناسی از منظر علامه محمدتقی جعفری. پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشکده علامه طباطبائی.

حسین‌قلی‌زاده، رضوان (۱۴۰۰). ارتباط برنامه درسی و مدیریت آموزشی. دانشنامه ایرانی برنامه درسی. <https://store.daneshnamehicsa.ir/product/4-3-01>

حمیدی‌زاده، محمدرضا (۱۳۷۸). تبیین نقش پیش‌بینی و آینده‌نگری در نظام مدیریت اسلامی. مطالعات مدیریت بهبود و تحول، ۵(۲۰)، ۱-۱۶. <https://dorl.net/dor/20.1001.1.22518037.1374.5.20.1.0>

خادمی‌فرد، نورمحمد، عباس‌پور، عباس، و حسین‌زاده، مهدی (۱۳۹۴). شناسایی ویژگی‌ها و ابعاد مدارس اسلامی در ایران به همراه ارائه الگوی مطلوب مدرسه اسلامی. اندیشه‌های نوین تربیتی، ۳(۱۱)، ۶۵-۸۶. <https://doi.org/10.22051/jontoe.2015.2084>

خرم‌منش، آرزو (۱۳۹۷). نقش اخلاق اسلامی در مدیریت سازمان. جهان‌نوین، ۱(۴)، ۱۲-۲۰. <https://ensani.ir/fa/article/390828>

دهستانی، علیرضا (۱۳۹۳). مدل‌سازی مدیریت اسلامی بر مبنای عهدنامه مالک اشتر. کنفرانس بین‌المللی توسعه و تعالی کسب‌وکار. <https://civilica.com/doc/330946>

دهقانی، مرضیه، دیالمه، نیکو، و خوش‌صفت، سکینه (۱۳۹۷). تبیین اهداف برنامه درسی «مدرسه شاد» بر اساس آموزه‌های اسلامی. علوم تربیتی از دیدگاه اسلام، ۶(۱۰)، ۵-۳۰. <https://doi.org/10.30497/edus.2018.69071>

دهکردی، لطف‌الله، و فروغی‌نیا، خورشید (۱۳۹۲). بررسی تأثیر دیدگاه‌های انسان‌شناسی اسلامی و غربی بر نظام ارزشی سازمان. اسلام و پژوهش‌های مدیریتی، ۳(۲)، ۱۹-۴۲. <https://modiriyati.nashriyat.ir/node/70>

رحمانی، نیره، و دیالمه، نیکو (۱۳۹۸). الگوی رهبری حکمت‌محور از منظر اسلام در سازمان‌های آموزشی. مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، ۴(۳)، ۵۳-۷۸. <https://doi.org/10.29252/qaiie.4.3.53>

رحمدل، هادی، کفاشپور، آذر، و فراحی، محمد مهدی (۱۳۹۹). تدوین و تبیین الگوی بومی اخلاق حرفه‌ای مدیران دانشگاه‌ها مبتنی بر نهج البلاغه. مدیریت در دانشگاه اسلامی، ۹(۱۹)، ۸۷-۱۰۶. <https://doi.org/10.22034/miu.2020.863>

رفیعی، مجتبی، احمدی، علیرضا، موسوی، محمد، و کرمانی، محمد (۱۳۹۲). رهبری اخلاق‌مدار، ثمره پارادایم مدیریت اسلامی. پژوهش‌نامه اخلاق، ۶(۲۰)، ۴۹-۷۶. <http://akhlagh.maaref.ac.ir/article-1-1532-fa.html>

ریاحی، جواد، صفری، علی، و شاملی، نصرالله (۱۳۹۸). طراحی الگوی رهبری سازمانی با استفاده از آموزه‌های نهج البلاغه. مدیریت فرهنگ سازمانی، ۱۷(۲)، ۲۳۵-۲۵۴. <https://doi.org/10.22059/jomc.2019.237968.1007294>

سجادی، سیدابراهیم (۱۳۸۸). قرآن و بازتاب تربیتی روابط چهارگانه انسان. دانشنامه موضوعی قرآن. پژوهش‌های قرآنی، ۱۵(۵۹-۶۰)، ۹۰-۱۳۵. https://jqir.isca.ac.ir/article_3708.html

سهرابی، بابک، اعظمی، امیر، و یزدانی، حمیدرضا (۱۳۹۰). آسیب‌شناسی پژوهش‌های انجام‌شده در زمینه مدیریت

- اسلامی با رویکرد فرا ترکیب. چشم‌انداز مدیریت دولتی. ۶(۹)، ۲۴-۶.
- شاملی، عباسعلی (۱۳۸۷). چیستی و چگونگی آموزش و پرورش نبوی. قم: نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها. دفتر نشر معارف.
- شریعتمداری، مهدی (۱۳۸۸). سلامت سازمانی و اثربخشی مدیران مدارس مدیریت آموزش در تهران. علوم تربیتی، ۲(۶)، ۱۵۱-۱۱۹. https://journals.iau.ir/article_521975.html?lang=en
- صادقی فسایی، سهیلا، و عرفان‌منش، ایمان (۱۳۹۴). مبانی روش‌شناختی پژوهش اسنادی در علوم اجتماعی. راهبرد فرهنگ، ۸(۲۹)، ۹۱-۶۱. https://www.jsfc.ir/article_15066.html
- عباسی، غفت، و رسولی، سعیده (۱۳۹۲). مدیریت مشارکتی در سازمان‌های آموزشی و مؤلفه‌های آن از دیدگاه اسلام. علوم تربیتی از دیدگاه اسلام، ۱(۲۴)، ۱۱۷-۱۰۳. <https://doi.org/10.30497/edus.2013.57510>
- عبداللهی، بیژن (۱۳۹۵). مدیریت و رهبری در مدارس نظریه و عمل مبتنی بر رویکردهای اسلامی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- عزیزآبادی، ابوالفضل، مرتضوی، سعید، انصاری اول، محمدعلی، و رحیم‌نیا، فریبرز (۱۳۹۵). مدخلی بر ویژگی‌های رهبری اخلاقی در نهج‌البلاغه. مدیریت اسلامی، ۲۴(۴)، ۴۲-۱۱. https://jms.ihu.ac.ir/article_201876.html
- علاقه‌بند، علی (۱۳۷۳). جامعه‌شناسی آموزش و پرورش. تهران: روان.
- علاقه‌بند، علی (۱۳۹۰). مبانی نظری و اصول مدیریت آموزشی. تهران: روان.
- علائی، سوسن (۱۳۹۵). مطالعه تطبیقی اصول مدیریت اسلامی و مدیریت با بررسی سیره امام علی علیه‌السلام. پژوهشنامه علوی، ۷(۱۴)، ۷۳-۱۰۲. https://alavi.ihcs.ac.ir/article_2500.html
- قانع، امیررضا، قانع، الهه، و اصغری، عبدالرضا (۱۳۹۰). کندوکاوی در شاخصه‌های مدیریت اسلامی؛ با محوریت مدیریت علوی. رهیافت فرهنگ دینی، ۱(۴)، ۴۹-۳۵. https://www.farhangedini.ir/article_92033.html
- کرمی، سجادعلی (۱۳۹۴). ارائه الگوی رهبری خدمتگزار با رویکرد اسلامی در آموزش عالی (مورد مطالعه دانشگاه‌های استان ایلام). پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه ایلام.
- کرپیندروف، کلوس (۱۳۹۷). تحلیل محتوا: مبانی روش‌شناسی. مترجم: نایبی، هوشنگ. تهران: نشر نی، ۸، ۹۸-۶۸.
- کشتی‌آرای، نرگس، و سلطانی‌نژاد، نجمه (۱۳۹۳). اسلامی‌سازی مدارس بر اساس «نظریه بازگشت به خود» استاد مطهری. پژوهش در برنامه‌ریزی درسی، ۱۱(۴۲)، ۱۱-۱. https://journals.iau.ir/article_534336.html
- کوهساری، معصومه (۱۳۹۵). وضعیت موجود رهبری مدیران مدارس بر مبنای چهارچوب رهبری متوازن و راهبردهای بهبود آن. پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه فردوسی مشهد.
- مرزوقی، رحمت‌الله، ترک‌زاده، جعفر، و پیروی نژاد، زینب (۱۳۹۴). تدوین و اعتبار یابی الگوی رهبری معنوی اسلامی در سازمان از منظر نهج‌البلاغه. پژوهشنامه نهج‌البلاغه، ۳(۱۲)، ۷۰-۴۳. https://nab.basu.ac.ir/article_1380.html
- مشبکی، اصغر، و پورعزت، علی‌اصغر (۱۳۸۱). مدیریت فرهنگ جامعه. تهران: سخن سمت.
- معصومی مهر، حمیدرضا، عابدی جعفری، حسن، و فروزنده دهکردی، لطف‌الله (۱۳۹۰). طراحی و تدوین الگوی شناخت موانع تحقق مدیریت اسلامی در سازمان‌ها. مدیریت اسلامی، ۱۹(۱)، ۱۳۷-۱۰۳. https://im.ihu.ac.ir/article_201757.html

معینی‌پناه، اعظم (۱۳۹۴). بررسی اصول مدیریت آموزشی از دیدگاه مدیریت علوی با تأکید بر نهج‌البلاغه. پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.

معینی، منصوره، کلاهدوزان، اکبر، فردوسی، مسعود، و اسدی، ثریا (۱۳۹۴). اصول مدیریت بر اساس الگوی اسلامی ایرانی با تکیه بر نظریات خواجه نظام‌الملک طوسی. مدیریت اسلامی، ۲۳(۱)، ۸۷-۱۰۳.
https://im.ihu.ac.ir/article_201811.html?lang=fa

نبوی، محمد (۱۳۸۰). عوامل مؤثر در بروز فرسودگی شغلی معلمان در مقاطع راهنمایی شهر تهران. مجله روانشناسی و علوم تربیتی، ۳۵(۱)، ۱۰۹-۱۳۵.
https://journals.ut.ac.ir/article_25659.html

نجفی، آسیه (۱۳۹۶). شناسایی کدهای اخلاقی رهبری آموزشی بر مبنای آموزه‌های نهج‌البلاغه. پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه فردوسی مشهد.

نوروزی، نصرالله، و مرزوقی، رحمت‌اله (۱۳۹۲). بررسی مقایسه‌ای نظام ارزش‌ها در اسلام و نظام ارزشی شوارتز، نشریه علمی مدیریت زنجیره تأمین، ۵(۱۷).
https://scmj.ihu.ac.ir/article_203444.html

واحدنژاد، سعید (۱۳۹۶). شایستگی‌های اخلاقی مدیران مدارس متوسطه اول و دوم شهر همدان از منظر اسلام (قرآن و نهج‌البلاغه). پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه ملایر.

References

- Abbasi, A., & Rasouli, S. (2013). Participatory management in educational organizations and its components from an Islamic perspective. *Educational Sciences from an Islamic Perspective*, 1(24), 103-117. <https://ensani.ir/fa/article/383220/> [In Persian]
- Abdollahi, B. (2016). Management and leadership in schools: Theory and practice based on Islamic approaches. Tehran: *Institute for Humanities and Cultural Studies*. [In Persian]
- Afjeh, S. A. (2001). Islamic Management. Tehran: *Jihad Daneshgahi Publishing*. [In Persian]
- Afjeh, S. A. (2001). Leadership and Islamic management (1). *Knowledge and Development*, 13, 27-42. <https://ensani.ir/fa/article/20678/> [In Persian]
- Afjeh, S. A., Khosropanah, A., & Banshi, A. (2014). Designing a comprehensive organizational effective leadership model with an Islamic-Iranian progress approach. *Management in Islamic University*, 3(1), 96-114. <https://ensani.ir/fa/article/366161/> [In Persian]
- Aghapirouz, A. (2011). Leadership in Islamic management. *Islam and Educational Research*, 1(3), 91-116. <https://www.magiran.com/p1020276> [In Persian]
- Ahmadi, M. (2015). The relationship between the characteristics of managers from the Islamic perspective and productivity in government organizations. *Islamic Management*, 2, 103-119. https://im.ihu.ac.ir/article_201822.html [In Persian]
- Akhoundi, M., Hoseinqolizadeh, R., Nougani, M., & Yousififar, S. (2024). Analysis of educational leadership and management fields in connection with power and religion in Iran's social history based on Bourdieu's thought. *Foundations of Education Quarterly*, 13(2), 85-112. <https://doi.org/10.22067/fedu.2024.87016.1332> [In Persian]
- Alagheband, A. (1994). Sociology of education. Tehran: Ravan. [In Persian]
- Alagheband, A. (2011). Theoretical foundations and principles of educational management. Tehran: *Ravan*. [In Persian]

- Alai, S. (2016). A comparative study of the principles of Islamic management and management through the examination of Imam Ali's conduct. *Alavi Research Journal*, 7(2), 73-102. https://alavi.ihcs.ac.ir/article_2500.html [In Persian]
- Amiri, A. (2021). Islamic management inspired by the religious science approach of Allameh Javadi Amoli. *Journal of Organizational Culture Management*, 19(2), 201-226. <https://doi.org/10.22059/jomc.2020.284707.1007891> [In Persian]
- Azizabadi, A., Mortezaei, S., Ansari Ol, M. A., & Rahimnia, F. (2016). Introduction to the characteristics of ethical leadership in Nahj al-Balagha. *Islamic Management Journal*, 24(4), 11-42. https://jms.ihu.ac.ir/article_201876.html [In Persian]
- Bahramian, S., Nadi, M. A., & Karimi, F. (2020). Identifying the components of a happy school in Iran's elementary education system based on Iranian-Islamic culture. *Islamic Education Applied Issues*, 5(3), 33-60. <http://qaie.ir/article-1-571-fa.html> [In Persian]
- Banshi, E. (2011). The position and role of Islamic organizational leadership in the Islamic-Iranian progress model. *Strategic Studies of Basij*, 53, 51-66. <https://ensani.ir/fa/article/365589> [In Persian]
- Banshi, E., Khosropanah, A., & Amiri, M. (2014). Intellectual foundations of organizational leadership theory with an Islamic approach. *Journal of Resource Management in NAJA*, 6, 73-94. <https://www.magiran.com/p1488468> [In Persian]
- Bayat, H. (2013). Religion and human communication. *Hadith and Thought Research Quarterly*, 15, 59-90. <https://ensani.ir/fa/article/336161/> [In Persian]
- Begley, P. T. (2006). Self-knowledge, capacity and sensitivity: Prerequisites to authentic leadership by school principals. *Journal of Educational Administration*, 44, 570-589. <http://dx.doi.org/10.1108/09578230610704792>
- Brown, Kathleen Sullivan. (2010). The State of Leadership: Public School Principals in Illinois. Policy Research: IERC 2010-2. *Illinois Education Research Council*. <http://dx.doi.org/10.1108/09578230610704792>
- Bush, T & Glover, D. (2014). School leadership models: what do we know? *School Leadership & Management*, 34(5), 553-571. <https://doi.org/10.1080/13632434.2014.928680>
- Bush, T. (2008). From Management to Leadership. *Educational Management Administration & Leadership*. 36(2), 271-288. <https://doi.org/10.1177/1741143207087777>
- Chakshian, M., Sepahvand, R., Esmaeili, M. R., & Nazarpouri, A. (2018). Identifying and ranking the components of effective leadership in cultural organizations with an Islamic-Iranian approach using the fuzzy Delphi method. *Management Tomorrow*, 54, 89-102. <http://jiu.ir/fa/Article/25439/FullText> [In Persian]
- Chini Forough, G. (1994). The position of educational management in Islam (Master's thesis). *Allameh Tabatabai University*. [In Persian]
- Dehestani, A. (2014). Modeling Islamic management based on the Charter of Malik Ashtar. *International Conference on Business Development and Excellence*. <https://civilica.com/doc/330946/> [In Persian]
- Dehghani, M., Dialmeh, N., & Khossefsaf, S. (2018). Defining the objectives of the "Happy School" curriculum based on Islamic teachings. *Educational Sciences from the Islamic Perspective*, 10, 5-30. <https://doi.org/10.30497/edus.2018.69071> [In Persian]

- Dehghordi, L. & Foroughinia, K. (2014). Examining the impact of Islamic and Western anthropological views on organizational value systems. *Islamic and Managerial Studies*, 7, 19-42. <https://www.magiran.com/p1249689> [In Persian]
- Ghanai, A. R., Ghanai, E., & Asgari, A. R. (2011). Investigation of the indices of Islamic management: With a focus on Alawi management. *Religious Cultural Approaches*, 1(4), 35-49. <https://www.farhangedini.ir> [In Persian]
- Hallinger, P. (2010). Developing instructional leadership. *Developing Successful Leadership*, 61-76. https://doi.org/10.1007/978-90-481-9106-2_5
- Hamidzadeh, M. R. (1999). Explaining the role of forecasting and foresight in Islamic management systems. *Management Studies in Improvement and Transformation*, 20, 1-16. <https://dorl.net/dor/20.1001.1.22518037.1374.5.20.1.0> [In Persian]
- Hatami-Nemati, Z. (2010). Anthropology from the perspective of Allameh Mohammad-Taqi Jafari (Master's thesis). *Allameh Tabatabai University*. [In Persian]
- Hosseini-Qolizadeh, R. (2021). The relationship between curriculum and educational management. *Iranian Encyclopedia of Curriculum Studies*. <https://store.daneshnamehicsa.ir/product/4-3-01> [In Persian]
- Iman, M., & Mohammadian, M. (2008). Methodology of grounded theory. *Methodology of Humanities*, 14(56), 31-54. https://method.rihu.ac.ir/article_427.html [In Persian]
- Jafari Haftkhani, N. (2017). Islamic management in the Islamic University: An introduction to organizational leadership by Ayatollah Mahdavi Kani (RA). *Strategic Management Thought*, 2, 5-48. <https://doi.org/10.30497/smt.2017.2153> [In Persian]
- Kafa, A., & Pashiardis, P. (2019). Exploring school principals' personal identities in Cyprus from a values perspective. *International Journal of Educational Management*, 33(5), 886-902. <https://doi.org/10.1108/IJEM-03-2018-0102>
- Karami, S. A. (2015). Proposal for a servant leadership model with an Islamic approach in higher education: A case study of universities in Ilam province (Master's thesis). *University of Ilam*. [In Persian]
- Kashti Aray, N., & Soltani Nejad, N. (2014). Islamization of schools based on "the theory of return to self" by Morteza Motahhari. *Curriculum Planning Research Journal*, 11(42), 1-11. https://journals.iau.ir/article_534336.html [In Persian]
- Khademi-Fard, N., Abbas-Pour, A., & Hosinzadeh, M. (2015). Identification of characteristics and dimensions of Islamic schools in Iran and the presentation of an ideal Islamic school model. *New Educational Thoughts*, 3, 65-86. <https://doi.org/10.22051/jontoe.2015.2084> [In Persian]
- Khaligh, A. (2011). An empirical assessment of Islamic leadership principles. *International Journal of Commerce and Management*, 21(3), 291-318. <https://doi.org/10.1108/10569211111165325>
- Khorraman-Mash, A. (2018). The role of Islamic ethics in organizational management. *New World*, 1(4), 12-20. <https://ensani.ir/fa/article/390828/> [In Persian]
- Kohsari, M. (2016). The current status of leadership among school principals based on the balanced leadership framework and strategies for its improvement (Master's thesis). *Ferdowsi University of Mashhad*. [In Persian]

- Krippendorff, K. (2018). Content analysis: Methodological foundations. (H. Naibi, Trans.). Tehran: *Ney Publishing*. (Original work published 2004) [In Persian]
- Marzoghi, R., Torkzadeh, J., & Pirvinedjad, Z. (2015). Development and validation of a model for spiritual leadership in organizations based on Nahj al-Balagha. *Nahj al-Balagha Research Journal*, 3(12), 43-70. https://nab.basu.ac.ir/article_1380.html [In Persian]
- Mashbaki, A., & Poor Ezzat, A. (2002). Management of societal culture. *Sokhan Samt*. [In Persian]
- Masoumi Mehr, H., Abedi Jafari, H., & Forouzandeh Dehkordi, L. (2011). Designing and developing a model for identifying obstacles to the realization of Islamic management in organizations. *Islamic Management*, 1, 103-137. https://im.ihu.ac.ir/article_201757.html [In Persian]
- Moeini Panah, A. (2015). A study of the principles of educational management from the perspective of Alawi management with emphasis on Nahj al-Balagha (Master's thesis). Islamic Azad University, *Central Tehran Branch*. [In Persian]
- Moeini, M., Kalahdozan, A., Ferdowsi, M., & Asadi, S. (2015). Principles of management based on the Islamic-Iranian model according to the theories of Khawaja Nizam al-Mulk Tusi. *Islamic Management Journal*, 23(1), 87-103. https://im.ihu.ac.ir/article_201811.html [In Persian]
- Nabavi, M. (2001). Factors affecting the occurrence of teacher burnout at the guidance school level in Tehran. *Journal of Psychology and Educational Sciences*, 1, 109-135. https://journals.ut.ac.ir/article_25659.html [In Persian]
- Najafi, A. (2017). Identifying ethical leadership codes in educational leadership based on the teachings of Nahj al-Balagha (Master's thesis). *Ferdowsi University of Mashhad*. [In Persian]
- Norouzi, N., & Marzoghi, R. (2013). A comparative study of value systems in Islam and Schwartz's value system. *Supply Chain Management Scientific Journal*, 17. https://scmj.ihu.ac.ir/article_203444.html [In Persian]
- Okoli, C. Schabram, K. (2010). A Guide to Conducting a Systematic Literature Review of Information Systems Research. *Sprouts: Working Papers on Information Systems*, 10(26). <http://sprouts.aisnet.org/10-26>
- Rafi'i, M., Ahmadi, A., Mousavi, M., & Kermani, M. (2013). Ethical leadership: The outcome of the Islamic management paradigm. *Ethics Research Journal*, 20, 49-76. <http://akhlagh.maaref.ac.ir/article-1-1532-fa.html> [In Persian]
- Rahmandel, H., Kafashpour, A., & Farahi, M. M. (2020). Development and clarification of a native model of professional ethics for university managers based on Nahj al-Balagha. *Islamic University Management*, 9(1), 87-106. <https://ensani.ir/fa/article/437520/> [In Persian]
- Rahmani, N., & Dialmeh, N. (2019). The model of wisdom-based leadership from the Islamic perspective in educational organizations. *Applied Issues in Islamic Education*, 3, 53-78. <https://doi.org/10.29252/qaie.4.3.53> [In Persian]
- Riahi, J., Safari, A., & Shamsi, N. (2019). Designing an organizational leadership model based on the teachings of Nahj al-Balagha. *Organizational Culture Management*, 2, 235-254. <https://doi.org/10.22059/jomc.2019.237968.1007294> [In Persian]
- Rokeach, M. (1973). The nature of human values. New York: Free Press.

- Sadeghi Fasaei, S., & Erfanmanesh, I. (2015). Methodological foundations of documentary research in social sciences. *Cultural Strategy Journal*, 29, 61-91. https://www.jsfc.ir/article_15066.html [In Persian]
- Sajadi, S. E. (2009). The Quran and the educational reflections of the four human relationships. *Quranic Studies Journal*, 15, 90-135. https://jqr.isca.ac.ir/article_3708.html [In Persian]
- Sandelowski M. (1995). Sample size in qualitative research. *Res NursHealth*, 18(2), 179- 83. <https://doi.org/10.1002/nur.4770180211>
- Sergiovanni, T. (1984). Leadership and Excellence in Schooling. *Educational Leadership*, 41, 4-13.
- Shah, S. (2006). Educational leadership: An Islamic perspective. *British Educational Research Journal*, 32(3), 365-383. <https://doi.org/10.1080/01411920600635403>
- Shamsi, A. (2008). What and how of Prophet Muhammad's educational methods. Institute for the Representation of the Supreme Leader in Universities, Qom: *Maaref Publication*. [In Persian]
- Sharifmadari, M. (2009). Organizational health and the effectiveness of school principals in educational management in Tehran. *Educational Sciences*, 6, 119-151. https://journals.iau.ir/article_521975.html?lang=en [In Persian]
- Sohrabi Babak, A., Azami, A., & Yazdani, H. R. (2011). Pathology of research in Islamic management with a meta-synthesis approach. *Public Management Outlook*, 9, 6-24. <https://www.magiran.com/p947608> [In Persian]
- Tadbir, S. (2009). Features of management in educational institutions with an Islamic approach. *Islamic Sciences Quarterly*, 4(16), 137-155. <http://noo.rs/J2N5T> [In Persian]
- Taghavi Damghani, S. R. (2004). An Overview of Islamic Management. Tehran: *Amir Kabir*. [In Persian]
- Tolai, R. (2007). A model for understanding Islamic management. *Human Development in Police*, 4(11). <https://ensani.ir/fa/article/59470/> [In Persian]
- Torani, H., Malaeinzhad, A., & Hoseinpour, S. (2020). Examining the features of school management with an Islamic approach: Presenting a valid measurement tool and a proposed model. *Educational Innovations*, 73, 47-88. <https://doi.org/10.22034/jei.2020.107724> [In Persian]
- Vahidnejad, S. (2017). Ethical competencies of school principals in secondary schools in Hamadan from the Islamic perspective (Quran and Nahj al-Balagha) (Master's thesis). *Malayer University*. [In Persian]
- Yukl, G.A (2004). Leadership in Organizations. Fifth, Upper Saddle River, NJ, *Prentice-H*